

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1 **1928**
SEITSMES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

P. BAUMAN / A. R. CEDERBERG / R. KLEIS
H. KRUS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP / J. VASAR

SISU:

Eesti talurahva „välispoliitilisest orientatsioonist“. *Hans Kruus.*
Cyrenaica. *Pärtel Bauman.*

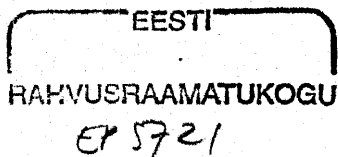
Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest, eriti viimase kümne
aasta jooksul. *O. Liiv.*

Itineraria in Sueciam et Livoniam anno 1700. *Leo Leesment.*

Kapitaalteos eesti kultuuriloo alal. *F. Leinbock.*

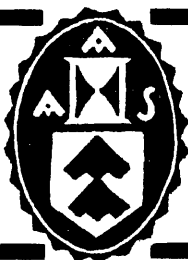
Eesti iseseisvuse ajal ilmunud eestikeelne memuaarikirjandus.
H. Sepp.

Varia.

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 1

1928

Eesti talurahva „välispoliitilisest orientatsioonist“.

Eesti välispoliitilisest orientatsioonist selle otsemas mõttes võime kõnelda alles ärkamisajast peale, kus meie ühiskondliku mõtte erivoolud pidid tahes või tahtmata võtma seisukohta väljaspool eesti rahvast esinevate poliitiliste tegurite puhul. Omistada eesti rahvale välispoliitilist orientatsiooni varem al ajal, orjuse ajajärgul, kus tal puudus veel küllalt teadlik ühiskondlik-poliitiline elu ja organidki selle avaldamiseks, võime muidugi ainult tingimusi, üle kandes ainult piltlikult, metafooriliselt, mõisteid ühelt alalt teisele teatava sarnasuse järgi.

Eesti talurahval tuli loomulikult juba enne „ärkamist“ orjaseisusest teadlikule ühiskondlik-poliitilisele elule orienteeruda nende väliste poliitiliste tegurite suhtes, mis tema saatust nii otsustavalt mõjutasid, milleks olid ühelt poolt „saks“ oma mitmekesisest eneseavaldusis talupoja igapäevases elus ja teisest küljest vene riigivõim, personifitseeruv eestkätt keisris, „riigi-isas“, ja teises järjekorras tema mõjukamais esindajais. Kuigi sel puhul ei tekkinud üksikasjalisemat programmi, võime siiski talurahva suhtumises neisse välispoliitilistesse teguritesse vene ajal jälgida teatavaid kindlaid jooni, mis läbistavad pidevalt kogu selle pika ajajärgu. Nendeks peajoonteks on ühelt poolt sotsiaalsel vastolul põhinev eitav suhtumine „saksasse“, tema valitsevasse võimusse, väljenduv kõige teravamini talupoja äärmises umbusalduses selle ühiskondlik-poliitilise teguri vastu; teisest küljest avaldub sellega rööbiti ja iseseisvalt usaldus vene riigivõimu vastu, mille aluseks nähtavasti teataval määral helesisulised mälestused „vana hea rootsi aja“ riigivõimust, kuid suuremal määral lihtne mõjuka liitlase otsimine koduse vaenlase — „saksa“ — vastu.

Umbusaldus „saksa“ — mõisniku, samast seisusest kohtunikkude ja igat liiki kohalikkude ametvõimude vastu, mis esineb eredalt talu-

poja vaateilmas, on iseäranis vaatlemisvääriline veel seetõttu, et ta esitab üht olulisemat peatunnust sotsiaalse vastolu avaldamises talupoja poolt ja tema teadlikkuses ses suhtes. Umbusaldus ja vaen „sakste“ vastu oli sajandite jooksul peale maa vallutamist ja pärisrahva orjuse heitmist põlvest põlve edasi kantud kui mitte emapiimaga, siis ometi järjest kuhjuva kurvasisulise ajaloolise traditsiooniga. Ühelt poolt mälestus vägivalda hävitatud vabadusaegadest, teisest küljest kogemused orjusaja raskusis mõjutasid siin meeli ühes ja samas suunas. Ja iga sugupõlve igapäevane elu hoidis orjuses tülpinud talupoja vaimu virgel samal teel.

Säilinud ajalooliseis andmeis esineb talurahva umbusaldus „sakste“ vastu teravamini ühiskondlikkude kriiside, murrangute ja ka vähemate muutuste ajal. Et see just selliseil puhkudel toimus, on ka arusaadav. Sest oli ju ka alaliselt hõõguvale umbusaldusele tarvis teatavat tõuget lõkkele tõusmiseks. Selle tõuke andis murranguaja ärevus. Ja alles nii avaldunud, leidis ta tähelepanu ka vaatlejailt, kellede kaudu ta meile ajalooliselt säilinud. See umbusalduse esinemine ajaloolisis allikais pea ainult teatava murrangulise ilmega ajajärkudel ei tähenda aga sugugi, nagu oleks ta „rahu ajal“ puudunud. Ei, ta pesitses tööorjes enam-vähem alaliselt; ainult ärevuse päevil tõusis tuha alla matunud tuli leegiks, sai teoks, kujunes tõrkumiseks, mässuks või leidis enesele mingi muu avalduskuju.

Ajaloolised allikad võimaldavad meile kindlamat ja pisut üksikasjalisemat pilku heita talupoja umbusaldusele „saksa“ vastu kui tema-poolse eitava suhtumise tunnusele ja samal ajal jälgida rõõbiti arenevaid usaldust vene riigivõimu ja tema kõrgemate esindajate vastu vähemalt XVIII sajandi viimasest veerandist peale, — seega ligikaudu saja aasta jooksul enne ärkamisaega, kus eesti välispoliitilise orientatsiooni areng sattus juba hoopis teistsugustesse tingimustesse.

Valgustusaja ideedest mõjutatud kirjamees ja kirikuõpetaja (Laiusel) H. J. v. Jannau tõstab eitava suhtumise „saksasse“ ja umbusalduse viimase vastu talupoja vaateilmas eriti rõhutatult esile. Kirjeldades pärisrahvaste orjastamist võõrsilt sissetunginute poolt, mis kestis aastasadu ja millest pääsemiseks polnud orjarahval mingeid väljavaateid, hüüab autor: „On siis tõesti ime, et sakslaste vastu tõusis võõristustunne? Mis peaks, mis võiks küll teda (talupoega) siduda oma härraga? Ta muidugi imetleb tema hiilgust, kuid ütleb, kui võiksin kõnelda talupoja väljendusega, see on minu palge higi . . .“ Ja edasi: „Tema (talupoja) saatatus on puurinud tema hinge viha; ta on ja jääb oma südames sakslase vastaseks. Seepärast on „Saks

tulleb . . .“ hirmupilt, millega eesti talupoeg väga sagedasti vaigistab oma kisavat last“ ¹⁾).

H. J. v. Jannau kirjeldab talupoja vaenu ja umbusaldust „saksa“ vastu tema vaateilma alalise, pideva joonena. Kuid kaks aastat enne tema kirjatöö ilmumist oli Liivimaal (1784. a.) olnud laiaulatuslikud n. n. „pearaha rahutused“, kus eriti eredalt lõkkele lõi talupoja umbusaldus mõisniku vastu. Eelmisel aastal pandi ka Liivimaa talupojad kroonule pearaha maksma. Selle raha sissekasseerimine jäi mõisavalitsuste ülesandeks. Uus maks lisaks senistele teistele koormistele tekitas talurahvas ärevust mitte ainult oma raskusega, vaid selles nähti hoolimata kõigist ametvõimude, isegi kindralkubeneri ametlikest seletustist mõisnikkude ebaseaduslikku omavoli. Umbusaldus viimaste vastu läks koguni nii kaugemale, et talupojad, olles küll valmis uut maksu õiendama, ei usaldanud seda anda mõisavalitsustele, vaid tahtsid ise selle toimetada kroonurentesse iga isikliku kviitungi vastu. Ja nähtavasti kartes, et kohalicki rentei võib mõisnikega kokku mändida, olid talupojad mõnel pool nõus pearaha maksma ainult sel tingimusel, kui neile lubatakse raha Riiga viia jne. ²⁾).

„Pearaha rahutused“ lämmatati. Talupoja seisund jäi endiselt halvenemise teele. Mõisnikkude „europaseerumine“ uute penenenud eluviiside suurema kulukusega, mis püüdis katta oma väljaminekuid röövmajandusega sõna otsemas mõttes, mis ei hoolinud maapinnast ega tema harijast, ähvardas katastroofiga talupoega, aga seega ühtlasi ka mõisnikku. Lõpliku kokkuvarisemise ärahoidmiseks ja muudegi tegurite mõjutusel valmisid XIX sajandi alul agraarreformid nii Eestiki Liivimaal. 1804. a. said mõlemad kubermangud uue talurahvaseaduse. Kuigi Eestimaa uus seadus jättis talurahva seisundi märksa halvemaks kui Liivimaal, tõi ta siingi mõningaid paremusi. Seaduse maksmapanekul aga tekkis Eestimaal 1805. a. sügisel rahutusi, kus jällegi talurahva umbusaldus mõisnikkude vastu kerkis äärmiselt kujukalt esile.

Kose-Uuemõisas (Harjumaal), kus talurahva rahutused kujunesid kõige tõsisemaks, andis selleks erilist hoogu just talupoegade umbusaldus mõisnikkude ja ametvõimude vastu. Talurahva seas peeti uut seadust mõisnikkude poolt võltsituks. Seda enam, et selle esilehele oli trükitud: „Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees“.

¹⁾ (H. J. v. Jannau), Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland, 1786, lk. 109 ja 101.

²⁾ Архивъ Князя Воронцова XXV, 1882, lk. 469—71: kindralkuberner G. Browne'i kiri Katariina II-le 15. VI 1784.

Talupojad rõhutasid sõnu „Moisawannemattest noutud“, millega selgesti olevat öeldud, et uus seadus on mõisnikkude tehtud, mitte aga see tõeline, mis keisri poolt antud. Tõrkujate hulgast küsiti, kuhu on jäänud kaks koormat uusi trükitud seaduseraamatuid, mis keiser Peterburist saatnud ja mis olevat Tallinna „Lanstoa peale“ viidud. Ka lisasid mõned juurde, et neile olla küllalt hästi teada, et mõisnikud olevat keisri saadetud seaduseraamatud talupoegade eest ära varjanud ja neile väljajaganud omatehtud võltsitud raamatud, millest aga keiser midagi ei teadvat. Õige talurahvaseadus olevat keisri poolt isiklikult alla kirjutatud; ka pidavat kõigil keisri käskudel olema kolme rea järel tema allkiri ja lõpuks kolm pitsatit — kaks punast ja üks must. Nii olevat ka Eestimaa talurahva õigel regulatiivil, millele aga välja kuulutatud seaduseraamatud ei vastavat.

See talupoegade esinemine näitab küllalt selgesti nende äärmiselt umbusklikku suhtumist mõisnikesse ja kohalikesse ametvõimudesse. Selle kõrval avaldub teisest küljest talurahva toetumine keisrile, kelles nähakse endale heasoovlikku võimu ja tegurit. Viimane joon väljendub veel selleski, et peale rahutusi mõned talupojad lähevad salaja Peterburi, et seal kaebust tõsta kohalikkude olude ja võimude peale¹⁾.

Järgmisel suuremal murrangujärgul — talurahva pärisorjusest vabastamisel — kujunes nii Eesti- kui Liivimaal väga levinud nähteks, et talupojad tõrkusid sidumast end pikema-ajaliste rendilepingutega²⁾. Sellegi taga oli nähtavasti, nagu see selgemini avaldus Liivimaal, umbusaldus mõisnikkude vastu. Kohati ulatus see koguni selleni, et talupojad küll oma kohad üles ütlesid, kuid tõrkusid sealt lahkumast, ühtlasi ka üldse oma talu kohta lepingu-vahekorda astumast. Kardeti nimelt umbusalduses mõisnikkude vastu lepingu sõlmimisega sattuda uuesti pärisorjusesse.

Pärisorjuse kaotamise seadustega maksma pandud „lindpriiuse“ olukorras arenes terav sotsiaalne kriis, mis avaldus esmalt Liivimaal laiaulatuslikus talurahva käärimises 40-dail aastail. Suhteliselt rikkalikum ajalooliste materjalide hulk selle ajajärgu kohta esitab meile ka rohkesti andmeid talupoegade keskel mõisnikkude ja kohalikkude ametvõimude vastu valitseva umbusalduse, samuti teisest küljest vene riigivõimu vastu esineva usalduse kohta.

1) Vt. Eestimaa talurahva rahutuste kohta 1805. a. Illustriertes Revalscher Almanach ... 1859 (1858) — Excessen der Bauern in Ehstland im Jahre 1805, — umbusalduse kohta eriti lk. 37, 39—40, 41, 44, 56.

2) Vrdl. A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, 1901, lk. 165; A. Tobien, Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert I, 1899, lk. 409—411.

Kui Liivimaa talurahvas 1841. a. suvel vallandus käärimine, milles äärmise ainelise häda sunnil meeletehetele aetud ja ühiskondlikule aktiivsusele tõugatud teoorjad taotlesid oma majanduslike ja õiguslike olude paranemist, siis suundus see liikumine loomulikult valitseva aadlivõimu vastu. Kuid võitlus viimase vastu oli vastuhakkamine maksvale korrale. Ja milliseid tagajärgi see võis tuua tõrkujaile ja vastuhakkajaile, selle kohta oli talupoegadel küllaldasi kogemusi nii eelmiste sugupõlvete minevikust kui ka käesoleva oma igapäisest elust. Seetõttu otsis liikumine, mille kandjais puudus oma sisemine ja ülev jõutunne, algusest peale legaalselt avaldumiskuju, toetuvat riigivõimule. Selliste eelduste juures oli küllalt rahva keskele imbutatud teatest rohkearvulise juutidehulga väljarändamisest naabruses asuvast Vitebski kubermangust Lõuna-Venesse, mis oli toimunud eelmisel aastal. Siit edasi oli juba assotsiatsiooni järgmiseks lüliks mõtte, et selline väljarändamine on lubatud ka Liivimaa talurahvale, ja nimelt keisri poolt. Soov oli mõtte emaks ja paisutas väljavaated „soojal maal“, kuhu väljarändamine pidi suunduma, otse fantastiliselt avatlevaliks. Nii kujunes liikumise peamiseks hüüdsõnaks kogu 1841. a. jooksul: maad saada Venes! Teati kaljukindlalt ikka ja jälle rõhutada, et keiser olla seda lubanud, kuid kohalikud mõisnikud takistavat selle teostumist.

Kuigi selle hüüdsõna käsitlemisel avaldus talupoegade eitav suhtumine mõisnikesse ja neist sõltuvaisse ametvõimudesse ja teiselt poolt usaldus riigivõimusse, tumestas see siiski teataval määral vähemalt väliselt liikumise mõisnikkudevaenulist suunda, juhtides selle taotlema lõppsihi võõrsile. Kuid see, mis jäi varjatuks otseselt, tuli avalikuks veel suuremal määral kaudselt.

Kui 1841. a. suvel oli hakanud levima kuuldus maasaamise võimalustest Venes, ei pöördunud talupojad selguse saamiseks sel puhul mitte kohalikkude mõisnikkude ja muude lähedalt kättesaadavate „sakste“ poole, vaid otseteed Riiga, kusjuures oma reisi kubermangulinna ja selle eesmärki püüti kohalikkude „sakste“ eest järjekindlalt varjata. Ja Riias ei otsinud talupojad, keda siia ilmus otse massiliselt¹⁾, kunagi üles maanõunikude-kolleegiumi, vaid pöördusid ikka kroonuasutistesse — kindralkubernerini poole, kubermanguvalitsusse ja koguni sandarmivalitsussegi.

¹⁾ Liikumise algusest juunikuus kuni 22. juulini oli kindralkubernerini ja kubermanguvalitsuses üle kuulatud maasaamise asjus Riiga tulnud talupoegi ligemale 900; — vrdl. Balti kindralkubernerini arhiiv (Tartus. Eesti Vabariigi Keskarhiivis), министрский журналъ 1841: В. к-к. крaхв Бенкендорфe ja siseminister крaхв Стрoгановe 22. VII, nr. 711, 712.

Alul koheldi viimaste poolt omavalitsuselt Riiga ilmunud talupoegi võrdlemisi pehmelt, kuid varsti hakati rüütelkonna esindajate ägedal pealekäimisel nende vastu kindralkubeneri- ja kubermanguvalitsuses tarvitama karme survevahendeid. Selle tagajärjel lakkaski üsna pea talupoegade vabatahtlik ilmumine neisse ametasutistesse. Ja ühtlasi kaotasid need kogu edespäises liikumises oma senise usaldusväärsuse talurahva silmis, kujunedes nüüdsest peale mõisnikkude liitlasiks ja samuti keisri tõelise tahte võltsijaiks. Nende asemel kerkis talupoegadele ainsaks peljupaigaks ja ühtlasi keisri tõeliseks esindajaks vene-õigeusu piiskopp Irinarch ühes temale alluvate vaimulikuduga, kelle poolt oli talupoegadele osaks saanud lahke ja heasoovlik vastuvõtt. Ja kuigi kodanlised võimud takistavad kõigi mõeldavate abinõudega talupoegi ühendust pidamast piiskopi ja teiste vaimulikuduga ja kuigi viimaks piiskopp isegi lõpetab järsult igasuguse kokkupuute talupoegadega, jääb siiski viimaste silmis tema autoriteet keisri õige asemikuna püsima liikumise lõpuni.

Niisugusena esineb piiskopp juba nende Mõniste ja Rogosi talupoegade kujutelmis, kes esimestena kubermangu Eesti alalt on omavalitselt Riiga ilmunud, et siin end lasta maasaamiseks üles kirjutada. Politsei poolt kinni püütud, tunnistavad nad oma ülekuulamisel kubermanguvalitsuses 16. juulil iseloomulikult: heinategemise ajal kuulnud nad naabruses asuvailt lätlasilt, et Peterburist olevat Riiga tulnud „vene sõjaväe-vaimulik“ („ein Russischer Militäir Geistliche... der sie zur Auswanderung ins Innere des Reiches anschreibe“), kes talupoegi üles kirjutavat siseriiki väljarändamiseks¹⁾. Järgmisel kuul oli teade sellest „sõjaväe vaimulikust“ ulatunud otsaga juba Pühajärvele, kus ta oli kujunenud Riias asuvaks „õigeks kohaks“, mida tulla üles leida, kuhu nimekirjad ära anda; valesse kohta sattudes võidavat peksta saada²⁾.

Talurahva silmis mõisnikkudega liitu astunud kubermangu kõrgemad kodanlised võimud kaotasid õigeusu piiskopi alatasa tõusva autoriteedi kõrval käärivais massides oma usaldusväärsuse niivõrt, et kindralkuberner pidas vajalikuks kutsuda kõigist kogukondadest, kust seni talupoegi oli Riias lasknud end oma arvates maasaamiseks Venes üles kirjutada, esindajaid kubermangulinna, kus siis piiskopp oleks pidanud kubermanguvalitsuse liikme juuresolekul isiklikult seletama talupoegadele, et toimunud üleskirjutamine pole mingis ühenduses maa-

¹⁾ Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiiv (Tartus Eesti Vabariigi Keskarhiivis): žurnal 16. VII 1841, nr. 4326.

²⁾ Vrdl. Hans Kruus, Pühajärve sõda 1841. a., 1927, lk. 17.

saamisega¹). Kuid selline kavatsus oli keskvõimudele liig ja jäi teostamata. Talurahva käärimine ja omavoliline sidemete otsimine Riia õigeusu piiskopiga jätkus edasi.

Et eriti mõjukalt esineda talurahva rahustamiseks, sooritas kindralkuberner Pahlen augustikuu teisel poolel ringreisil läbi rahutute maakondade — Eesti alal Võru-, Tartu- ja Viljandimaa, kus ta püüdis rahvast mõjutada nii ihunuhtluse andmisega kui ka manitsemisega. Rahva silmis mõisnikkude liitlasena usalduse kaotanud kohaliku kõrgema riigiametniku mõju aga jäi üldiselt väikeseks. Kus kindralkuberner kui niisugust veel usaldatigi, väljendus aga rahva umbusaldus tema kui maksva korra kaitsja ja seega mõisnikkude võimu toetaja vastu kohati hoopis isepäralisel viisil. Arvati nimelt, et isiklikult nähtud parun Pahlen polnudki kindralkuberner, vaid viimase mundrisse riietunud mõisnik. Nii seletavad Vaabina (Urvaste khlk.) kohtumehed kes olid käsutatud Võrru kindralkuberner manitsusi kuulama, et viimase nimel esinenud isik olnud ainult petis²).

Kui talurahva käärimine, hoolimata kõigist võimude poolt ette võetud rahustamiskatseist, ikkagi ei vaibu, vaid läheb aina kriitilisemaks, kujunedes kohati otseseks vastuhakkamiseks kodanlistele ja sõjalistele võimudele, saadetakse keisri poolt kaks tiibadjutanti Liivimaale kohalikke olusid uurima ja rahvast rahustama. Neist teotseb vürst Urussov kubermangu Eesti osas, püüdes manitsuste ja selgitustega mõjutada rahule kokkukäsutatud talurahva esindajaid. Kuid sellegi härra esinemine tuli talupoegadele üllatusena, kuna ta kaitses maksvat korda ja teatas, et keisril ei olla mingit kavatsust talupoegadele kuskil maad anda, vaid tema tahtmine ja käsk olla, et Liivimaa talupojad elaksid rahulikult ja sõnakuulelikult olukorras, mis on maksuma pandud viimase talurahvaseadusega. See oli ju sama seisukoht, mida rõhutasid ikka ja jälle kohalikud ametvõimud ja mõisnikud, ühe sõnaga kõik „saksad“, ja mida oli kinnitanud oma ringreisul ka kindralkuberner Pahlen. Selline väljendus keisri otsese esindaja poolt hämmastas.

¹) Balti kindralkuberner arhiiv — министерский журналъ 1841: В. к-к. крахв Benkendorfile ja kr. Stroganovile 28. VII, nr. 737. Talupoegade kohalikkude ametvõimude vastu usalduse languse kohta lausutakse neis kirjades: „Крестьяне... лпшились довѣрїя къ начальству, отъ котораго полагають, что соединилось съ помѣщиками для удержанїя ихъ отъ мечтаемаго ими благодѣянїя переселенїя въ такой степени, что таковое одними строгими средствами не можетъ уже быть возстановлено“.

²) Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiiv: žurnal 30. IX. 1841, nr. 6372; 10. X, nr. 6770. Nii tunnistavad kubermanguvalitsuses ülekuulatud kaks talupoega Vaabinast, kelle järele kohalikud kohtumehed Võrust tagasi jõudnud olla seletanud, „dass keineswegs der Herr General-Gouverneur in Werro gewesen, sondern nur ein Betrüger..“

Sellest hoolimata jäid talupojad ikkagi kindlaks: nad tahtvat küll „sõnakuulelikud olla jumalale ja keisrile, mitte aga mõisnikele“¹⁾.

Vürst Urussovi esitatud seisukoht keisri omana jäi aga talupoegadele niivõrt ebausaldatavaks, et nad siingi lahendasid oma kahklused samuti, nagu kindralkubernerigi ringreisu puhul. Nad lihtsalt ei uskunud, et keisri tiibadjutandina esinenud isik oli tõeliselt see, vaid kuulutasid temagi kohalikuks mõisnikuks, ning just seepärast, et ta talupoegi manitses rahule ja sõnakuulmisele kohalikkude ülemuste ja mõisnikkude vastu. Mõned teadsid koguni juurde lisada lähemaid andmeid selle „nimepetise“ isiku kohta: ta olnud Reola mõisa omaniku krahv Cancrini poeg²⁾.

Kui ametvõimude poolt tarvituselevõetud survevahendite, eriti suuremate väe-osade maaletoomise ja sõjakohtute tegevusseastumise tagajärjel rohkesti vähenes talurahva käärimine Liivimaal 1841. a. sügisel, ei kustunud ta siiski mitte täiesti. Ja selles jätkuvas käärimises esines talurahva suhtumine sakstesse samas suunas nagu varemini. Samuti ei suutnud kohalikud kõrgemad kroonuvõimud tagasi võita rahva usaldust. Nagu nad olid senises liikumise mahasurumises osutunud talurahva silmis mõisnikkude liitlasiks, nii püsisid nad sellistena ka edaspidi. Kuid selle kõrval ei kustunud talupoegades usaldus keisri vastu, millest nad otse

1) Vürst Urussovi ringreisu kohta septembris 1841 Võru- ja Tartumaal üksikasjaline kirjeldus tema juurde tõlgiks komandeeritud kubermanguvalitsuse ametniku Schwebsi memoriaalis — Liivimaa rüütelkonna arhiiv: Acta über die Bauernunruhen I (lk. 154 jj.). Selle järgi seletanud Urussov Võrus kokkukäsatatud talupoegadele, (kordas seda nähtavasti ka Tartus), et keisri käsk ja tahtmine olevat, „dass die Liefländischen Bauern ruhig, still, gehorsam in Liefland leben und bleiben sollen, in denselben Verhältnissen und Gesetzen, welche ihnen durch die letzte B.-V. . . . gegeben worden seyen . . .“ — Võrus vastanud talupojad Urussovile: „Ja, wir wollen Gott und dem Kayser gehorchen, aber nicht den Herrschaften, wir wollen unter dem Kayser stehen, aber nicht unter den Deutschen . . . Diese Redensarten wurden vielfach mit grosser Entschiedenheit wiederholt“. — Talupoegade esinemise puhul Tartus kirjutab Schwebs: „Der Ruf: wir wollen Gott und dem Kayser gehorchen kam wohl öfter vor aber selten der Ruf: wir wollen die Herrschaften nicht haben, der in Werro Nachsatz bildete.“

2) Nii tunnistas Riias keegi Päidla (Otepää khlk.) talupoeg Tõlgu Jüri, kes ka siklikult Tartus olnud vürst Urussovi seletusi kuulamas, — Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiiv: Žurnal 17. X 1841, nr. 6935. — Pärast tema tagasihõõrdumist kodukohta valitunud seal paar nädalat vaikus. „Hierauf habe sich jedoch das Gerücht verbreitet, als sei in Dorpat nicht der Flügeladjutant Sr. Kaiserl. Majestät, sondern der Sohn des Herrn Besitzers des Gutes Rewold, Herrn Grafen Cancrin, gewesen . . . Viele Bauern hätten schon in Dorpat nicht geglaubt, was der Herr Flügeladjutant ihnen gesagt, weil er sie zur Ruhe und zum gehorsam gegen Herrschaft und Obrigkeit und zur Erfüllung ihrer Frohnen ermahne, womit sie sich nicht zufrieden geben können“ . . .

kangekaelse visadusega kinni peavad. Ja ühtlasi püsib keisri tõelise asemikuna talupoegade kujutlusis piiskopp Irinarch.

Kui aga viimane langes, tagandati oma kohalt ja saadeti oktoobris keisri käsul Riiast välja, siis oli see kujunenud olukorras kaugelulatuva tähtsusega sündmuseks, mille psühholoogiline mõju talurahvasse pidi olema suur. Sellisena hindasid seda kohe ka kohalikud kõrgemad administratiiv-võimud, kes ruttasid seda kasutama rahva mõjutamiseks. Juba 14. X otsustas kubermanguvalitsus teatada kiires korras piiskopp Irinarchi tagandamisest nii eesti- kui lätikeelses kubermangu ametlikus ajalehes, milline kuulutus pidi kaasa aitama juhtida talurahva meeli õigesse suunda („zur Berichtigung des Irrwahns unter dem Landvolke“ ¹). Muidugi püüdsid nüüd ka kohalikud võimud, mõisnikud ja kirikuõpetajad igapidi levitada seda „rahustavat“ teadet talurahvasse.

Talurahvale sai niiviisi piiskopp Irinarchi langus kõige laiemas ulatuses teatavaks. Seega hukkus talupoegade silmis ainsaks keisri tahte tõeliseks esindajaks kujunenud autoriteet. Hämmastus sel puhul pidi olema igatahes suur, seda enam, et seega ühenduses sai teatavaks keisri hukkamõistev otsus piiskopi üle. Kas talupojad, vähemalt kohati, ei suhtunud piiskopi tagandamise teatesse samalaadilise umbusaldusega, nagu varemini kindralkuberneri ja vürst Urussovi esinemisse, selle kohta pole meil andmeid. Üldiselt aga vaibus talurahva käärimine sellest ajast peale väliselt pea täiesti. Rahva ainus välispoliitiline tugi oli langenud, oma jõuga midagi korda saata oli lootusetu. „Talurahvas-rahustub“ — märgivad ametlikud kirjad uut seisundit. „Teade piiskopi tagandamisest levis suure kiirusega ja rahva ärevus vähenes äkki“ („и волнение народа вдругъ уменьшилось“), — teatab kindralkuberner Pahlen krahv Benkendorfile ²).

Hoolimata sellest üldiselt muutunud olukorrast, ei kustu aga kaugeltki igalpool Lõuna-Eesti talurahvas piiskopp Irinarchi autoriteet, püsid edasi, nagu ühes talupoegade nimekirjas teda nimetatakse „armuliku keiserliku kohtuna“. Tema mõju ilmutas end kodukäijana maal, kust ta oli nii auväärilt minema kihutatud. Tema uus asukoht Pihkvas ei jäänud talupojele teadmatuks. Ja ainus lähem lootustäht, mis enne oli paistnud Riiast, helkis nüüd kaugemalt võõrsilt, Pihkva piirilt. Piiskopp ei teinud omalt poolt ühtki katset — ja puuduvad andmed, et see ka kaudselt kellegi läbi oleks sündinud, —

¹) Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiiv:žurnal 14. X. 1841, nr. 6827.

²) Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ, 1865, кн. I, смѣсь, lk. 213.

meelitada Liivimaa talupoegi enda juurde. Kuid juba tema asukoht Pihkvas sai avatlevalt külgetõmbavaks raskuste all ägavaile tööorjadele, kes neist pääsemiseks otsis n. ü. välispoliitilist tuge. Ja nii otsustasidki mõned veel riskida ning veel kord katsuda abi saada sealt, kus see seni oli ebaõnnestunud.

Küll mitte paljudest, kuid siiski mitmest kohast Tartumaalt ilmus talupoegi Pihkvasse, et astuda ühendusse piiskopp Irinarchiga ja temale teatavaks teha oma ja teiste soovid väljarändamise, maasaamise, koorumuste ülemäärasest raskusest vabanemise jne. suhtes¹⁾. — Pihkvas kodanliste võimude poolt ühelt eesti talupojalt äravõetud hulga nimekirjade seas on üks, millele selle koostaja viletsa käekirjaga ja abitu ortograafiaga juurde kirjutatud: „Riga lina mije armolgo Keiserlgu kohtu alla“²⁾. Eks iseloomusta seegi kujukalt talurahva vaadet piiskopp Irinarchile: „armulikuku keiserlikuku kohtuku“ peetakse teda. Ja kui ta sunnitud kolis Pihkvasse, jääb ta talupoegadele ikkagi „keiserlikuku kohtuku“, kuigi mitte enam „Riga lina“, kuhu varemini oli kavatsatud nimekiri saata.

Üheaegselt ebaõnnestunud katsetega esitada maad saada jne. soovijate nimekirju Pihkvas püüavad talupojad kohati läkitada neid ka Narva, — ikka lähemale keisrile ja mööda kohalikest mõisnikest ja neid toetavaist ametvõimudest! Sellise katsena saab teatavaks järgmine juhus. Detsembri keskpaiku leitakse Iisaku kiriku juures postmaanteel Arula ja Palupera meeste nimekirjad. Lähemal juurdlusel selgub, et need olid eelmisel sügisel määratud Riiga „üles kirjutada“ saatmiseks. Kuna aga see kavatus jäi teostamata, pidi keegi madrus nad viima nähtavasti samal otstarbel Narva³⁾.

Suvised liikumise järelkajana lööb 1841. a. lõpul, eriti detsembris, Tartumaal veel kord lõkkele avaliku ilmega käärimine, kuigi üldiselt kahvatunult. On käimas nimekirjade koostamine „priimaa“ saamiseks, mida siis püütakse Riiga saata, mitte kohalikele ametasutisile, vaid mingi salapärase „üleskirjutaja“ („Anschreiber“) kätte, kes kuulduste

1) Pihkvas ja teel sinna, et esitada piiskopp Irinarchile nimekirju, tabatakse talupoegi Valgutast ja Suur-Kambjast, — Tartu sillakohtu arhiiv: akt nr. 378 (1841); Missiv 1841: T. sillakohus B. kindralkubernerile 19. XII, nr. 5571. Ka on ametvõimudel teateid, et mujaltki Tartumaalt on talupoegi püüdnud nimekirjadega Pihkvasse pääseda, — Balti kindralkubeneri arhiiv, *миновтерскій журналъ*: B. kindralkub. siseministrile 12. I 1842, nr. 42.

2) Rõngu talupoegade nimekiri, — Tartu sillakohtu arhiiv: akt nr. 378 (1841).

3) Tartu sillakohtu arhiiv, akt. nr. 365 (1841): Tartu sillakohus B. kindralkubernerile 20. III 1842, nr. 1162.

järgi Peterburist tulnud¹). Siingi kajastub talurahva sama „välispoliitiline orientatsioon“, mis nii sagedasti esinenud sel äreval aastal.

Nii näeme Lõuna-Eesti talurahva suhtumises kogu 1841. a. käärimise kestes tema saatust mõjustavasse, kuid väljaspool teda asuvaisse poliitilistesse teguritesse üsna kindlailmelisi suundi, mis esinevad talurahva „välispoliitilises orientatsioonis“ varemmailgi aegadel. Ühelt poolt ilmneb sotsiaalsel vastolul põhinev eitav suhtumine „sakstesse“, mõisnikesse ja neist sõltuvasse ametvõimudesse, teisest küljest aga pea võrratu usaldus keisrisse ja tema esindajaisse, või õigemini neisse, keda rahvas peab „riigiisa“ tõelisteks esindajaiks. Suure usaldusega ilmuvad talupojad liikumise alul Riiga kindralkuberneri juurde ja kubermanguvalitsusse. Kui aga viimaste poolt hakatakse abi ja selgitust taotlejate vastu tarvitama karme survevahendeid ja esinetakse igapidi maksva korra kaitseks, väheneb ja kaob lõpuks senine usaldus sootuks. Sellised kubermangu kõrgemad administratiiv-võimud pole talurahva silmis enam keisri tõelised esindajad, vaid mõisnikkude liitlased. Sellesse ossa langeb keisri tiibadjutantki. Keisri tõeliseks esindajaks kujuneb ja jääb talurahva kujutlusis pea ainult piiskopp Irinarch, kes talupoegi kohtlenud sõbralikult, pole eitanud nende maa-
saamise vajadust ja lootusi ning pole esinenud maksva korra kaitsjana. Ja keisri enese vastu püsib usaldus lakkamatuna. See kusagil, poolmuinasjutulises kauguses asuv kõrge isand paistab talupoegadele ikka veel heasoovlikuna ja toetavana, kellest aga lahutab kohalikkude vaenulikkude jõudude tugev müür. Ja sellest läbipääsemiseks teevadki talupojad nii rohkearvulisi ja mitmeliigilisi katseid.

Üldiselt samasuunaline orientatsioon püsib Lõuna-Eesti talurahval uues käärimiste järgus, mis algas 1845. a. Selle liikumise üksikasjaline käsitus aitaks meil märksa kujukamalt esile tuua talurahva välispoliitilist orientatsiooni sel ajajärgul. Et aga see ei saa olla siinkohal meie ülesandeks, peame piirduma ainult mõningate käesoleva küsimusega ühenduses olevate peajoonte ja tüübilisemate konkreetsete juhtude esitamisega.

Liivimaal 1845. a. vallandunud talurahva käärimine võtab teatavate tegurite mõjutusel küll vene-õigeusku siirdumise kuju; kuid oma olemuselt pole see usuline liikumine, vaid täiesti ühiskondlik-poliitiline. Õigeusku siirdumine kujunes talupoegade silmis seadusepäraseks vahendiks oma meeleheitliku majandusliku viletsuse pehmendamiseks ja legaalseks avaldumiskujuks nende protestile maksva ühiskondlik-poliitilise korra vastu. Kohalikud kõrgemad administratiiv-võimud ei tõkesta

¹) Selle kohta rohkesti materjale Tartu sillakohtu arhiivis, akt nr. 365 (1841).

seekord enam seda liikumist, nagu 1841. a., vaid ümberpöörduvalt, soodustavad seda, vastavalt keskvalitsuse muutunud poliitikale vene-õigeusu levitamisel Liivimaal. Seetõttu tõuseb jällegi nende autoriteet ja nad kujunevad talupoegade silmis nende tõelisiks liitlasiks, kuna kõik liikumise vastu töötajad, eestkätt mõisnikud ja kirikuõpetajad, jäävad loomulikult nende vaenlasteks.

Juba liikumise alul annab sellele hoogu asjaolu, et talupojad tunnevad siin valitsusvõimude tuge. Oli küllalt sellestki, et kindralkuberner avalikult teatas, et õigeusku siirdumiseks pole Liivimaa talurahval mingeid tõkkeid, et selleks preestrite juures üleskirjutamine pole keelatud. Vastavalt oma hädadele ja ihadele, kogu oma hingelisele dispositsioonile annavad talupojad neile teadaandeile ja nende avaldamisele omapoolse sisu: näevad selles otsest üleskutsesest üleskirjutamisele õigeusu preestrite juures, millele pidi järgnema rida maisi soodustusi — pidi antama üleskirjutatuile „hingemaad“, nad vabastatama teoorjusist, nekrutite andmisest, pearahast jne.

Neid soodustusi polnud aga lubatud üheski ametlikus teadaandes. Ümberpöörduvalt, kindralkuberner oli kohustanud algusest peale kohalikke ametvõimusi kogu energiaga võitlema õigeusu siirdumisele maisi kasusid omistavate ja seda sihilikult õhutavate kuulduste vastu. Selliste kuulduste põhjendatust eitatakse kategooriliselt ka kindralkubeneri avalikes teadaandis¹⁾. Nii ähvardab 10. oktoobri 1845 käsukiri igaüht, kes „kawwalikult julgep öelda, et olles tallorahwale kästu, wenne usko minna, nink et se seddamaid peap sündima, sest et sedda pärrast saas keeltu, tedda antasse sure kohtu alla, nink lähhetasse tedda kui wölsi jutto-töstja nink rahwa rahhorikja, kasso möda — Siberi male“. Samuti ähvardatakse „kange nuhtlusega“ ja „Siberi male“ saatmisega paar nädalat hiljemini (23. X, nr. 204) antud käskkirjas neid, kes levitavad jutte, „kui saasi nemmä se läbbi, et wenne usko heidawa jaggo maad, ehk kui saasi nemmä nekrutti andmisest nink sellest lahti, mes nende kohhus on Krono nink mõisawannembi wasto“. Ja nädal hiljemini (29. X, nr. 226) pärast viimati nimetatud käskkirja avaldatud teadaandes kinnitatakse uuesti, et „wölsi juttotöstjad“, kes kõnelevad, nagu tooks õigeusku pöördumine maisi kasusid, peavad saama „kurjateggiate kombel taggakiusatud nink kui awwalikud rahhorikjad kasso hirmo alla heidetama, mes peäle paigalissed kohtowanne-
mad ilma perrä-andmatta peawa piddämä“.

Nõnda olid need trükitud teadaanded nii sisult kui väljendus-

¹⁾ Vt. H. G. v. Jannau, Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845. — 46. a., 1927, lisad — lk. 109 jj.

viisilt väga selged, kindlamõttelised ja kategoorilised. Ja kõigil neil esines allkirjana „Rija linna sõa wäe kubberneer Liwlandi-, Eestlandi-nink Kurlandi-ma kindralkubberneer, jalla wäe kindral Golowin“. Ka ei jäänud need manitsused ja ähvardused paberile, vaid tegelikultki hakati „wõlsi juttotõstjaid“ „taggakiusama“. Kuigi see kohati ja ajutiselt mõjutaski rahvast valitsusvõimude soovitud suunas, oli aga üldiselt nende teadaannete mõju just vastupidine. Ja siin avaldubki eriti kujukalt talurahva umbusaldus „sakste“ vastu.

Et kindralkuberner, kes oli ometi korduvalt teatanud, et õigeusu preestrite juures üleskirjutamine küll õigeusku siirdumiseks pole keelatud, võis aga teisest küljest kinnitada, nagu poleks sellega seotud mingeid maisi kasusid, see tundus talupoegadele uskumatuna. Ja et just igat liiki kohalikud „saksad“, mõisnikud, kohtunikud, kirikuõpetajad jne., eriti levitasid neid teadaandeid ja neile tugesid oma seletusis, siis tegi see need teadaanded rahva silmis ebausutavaiks. Talupojad kuulutasid nad lihtsalt võltsituiks, „sakstest tehtuiks“.

Selline vaade on ajalooliselt allikais jälgi jätnud võrdlemisi paljudest kohtadest Lõuna-Eestis. Seda konstateerib üldiselt Liivimaa ev.-luteriusu konsistoorium¹⁾; seda märkab Tartumaal eriülesannetega siia komandeeritud siseministeeriumi ametnik Vassiljev²⁾; seda teatab Pärnumaalt kohalik sillakohtunik Orajõe, Tori ja Tõstamaa kohta³⁾. Samast nähtest Laiuse kihelkonnas kirjutab kohalik kirikuõpetaja H. G. v. Jannau oma päevaraamatulisel ülestähendusis⁴⁾. Siin kinnitab keegi talunaine Pudro Kai Vilinast kirikuõpetaja poolt avaldatud kindralkubernerite teadaannete puhul: „Keik kässud, mis kirikus kulutakse on walle“ jne. Et see mitte ainult mõne Pudro Kaie arvamine pole, vaid väljendab paljude teiste omi, näitab selle motiivi sagedane kordumine. 23-da oktoobri teadaande avaldamise järel märkab Jannau, et „igal pool arvatakse üksmeelselt“: „Saksad isse on neid käskosid trükkinud“. Hiljemini ütlevad mitmed kirikuõpetajale lausa välja: „Rahwas ei usso mitte sugguke, et kindral kub(erne)r need Plakatid kulutanud; see peab moisnikkude töö ollema!“

Samuti suhtuvad talupojad reverssidesse, mille allakirjutamist nõutakse õigeusku pöördujalt, kes seega peab ametlikult tunnistama,

1) Balti kindralkubernerite sala-archiiv, akt nr. 172 (1845): Liivimaa ev.-luteriusu konsistoorium Golovinile 29. XI 1845, nr. 3488.

2) Balti kindralkubernerite sala-archiiv, akt nr. 141 (1845): Vassiljevi aruanne kindralkubernerile 18. XI 1845, nr. 21.

3) Balti kindralkubernerite sala-archiiv, akt nr. 134 (1845): Pärnumaa sillakohtunik kindralkubernerile 10. XII 1845.

4) Jannau, op. cit., eriti lk. 14, 18, 78.

et ta usku muudab mitte maiste kasude lootuses, sel puhul „ei minki ajalikko kasso üllemist es nõua egga loda, egga minki pärrä-andmist moisawannemist; enge ütsige, et ilma middäge hennelle tahtmatta ütsinda omma henge õnnistusse perräst wenne usko tahhap heita; et kui wenne usko heidap, temma kohhus jääb, kigen tükkin nink ilma ärratagganematta kohto wannemide wasto seäl paigan, kus nemmä ommawa, sannakuulja olla, nink moisawannemile enne kui perräst orja-tööd nink teggo tetta“¹⁾. Sellise kohustuse allakirjutamine, mida nõuti kõigilt täisealistelt õigeusku siirdujalt, tähendas ju enamikule neist sel puhul oma soovide ja lootuste mahasalgamist. Sellele ei antud aga siin tähtsust ja sagedasti just umbusalduse mõjul mõisnikkude vastu. Siingi nähti viimaseid mängus olevat. Nii peeti Tartumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtuniku rajoonis (Ahja) neid reversse „für von den Gutsbesitzern eingeschwärzte Zusätze“²⁾. Tormas arvati neid olevat „sakslastest tehtud“³⁾.

Mõisnikud, silla- ja kihelkonnakohtunikud, kirikuõpetajad ja nende käsilased püüdsid muidugi veenda talurahvast, et kindralkuberneri ametlikud teadaanded on ehtsad, samuti õigeusku pöördumisel allakirjutamiseks esitatavad tunnistused. Kuid neid ei usaldatud. Pidades õigeusu preestreid ja vene ametnikke märksa autoriteetlikumaiks allikaiks, püüti nendega kontakti astuda ja neilt teada saada, kuidas siis lugu tõepoolest on kindralkuberneri korraldustega⁴⁾. Lõpuks kujunes talurahva umbusaldus kohalikkude võimude vastu niivõrt suureks, et kindralkuberner pidas tarvilikuks teatada ringkirjaliselt, et talupojad, kes ei usu valekuulduste põhjendamatus, millest kõneldud kindralkuberneri ametlikes teadaandeis, võivad igal ajal saata tema juurde Riiga oma esindajaid, soovitavalt venekeele oskajaid, asja kohta selgitust saama⁵⁾.

Ülal on esitatud rida iseloomulisi näiteid, mis avaldavad küllalt kujukalt kuidas talupoegade umbusaldus kohalikesse „sakstesse“ oli liikumise alul (1845. a.) seda õhutavaks teguriks. Talupojad on isegi sel puhul teadlikud. Nii lausub Laiusel üks vanamees avameelselt:

¹⁾ Vt. J a n n a u, op. cit., lk. 127 — lisa VIII.

²⁾ Balti kindralkuberneri sala-arhiiv, akt. nr. 143 (1845): Tartumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtunik kindralkubernerile 11. X. 1845, nr. 925.

³⁾ J a n n a u, op. cit., lk. 32.

⁴⁾ Talupoegade usutlused sel puhul Mustvee preestri juures — J a n n a u, op. cit., lk. 32, — Pärnusse komandeeritud kindralalmajor Krusenstierni juures — Balti kk. sala-arhiiv, akt nr. 133 (1845): Krusenstierni raaport kk. Golovinile 24. XII. 1845, nr. 7.

⁵⁾ Balti kindralkubernerile sala-arhiiv, akt nr. 208 (1845): B. kindralkuberner Liivimaa tsiviilkubernerile 4. XII. 1845, nr. 379.

„Ma tean, kui saksad meid olleksid käskinud minna (õigeusku), mitte üks olleks läinud!“¹⁾). Teisest küljest on „sakste“ vastutöötamine just liikumist õhutavaks teguriks. Ikka ja jälle on talupoegadele otse näriavaks küsimuseks: „Miks pärast saksad keelavad?“²⁾). Ja et nad seda teevad, siis näib see talupoegadele ühe kindlama argumendina, et vene-õigeusku siirdumine toob enesega kaasa maisi paremusi, seisukorra kergenumist. Samalaadiliselt, nagu liikumise alul, suhtub talurahvas „sakste“ vastutöötamisse hiljemini.

Rööbiti talupoegades valitseva umbusaldusega „sakste“ vastu esines liikumist mõjutava tegurina usaldus vene riigivõimusse ja väeramatu, pea kaljukindel lootus temalt toetust saada. Sellise hingeelulise eelduse juures arvati kõikumatult „hingemaa“ saamine olevat keisri käsk ja vene-õigeusk ning „keisri seadus“ kujunesid sünoniimeks. Preestrite juures üleskirjutamisega loodeti saada rahva enese populaarsemate väljenduste järgi „vene seaduse“, „kroonu seaduse“, „kuninga usu“, „keisri seaduse“ „keisri õiguse“ jne. alla, mille tagajärjel pidi talupoegade seisund paranema.

Kogu Lõuna-Eesti talurahva liikumises aastail 1845—48 näivad talurahva abiotsivad silmad olevat usaldavalt pöördunud keisri isikule. Seejuures tõuseb märgatavalt esile troonipärija (pärastine keiser Aleksander II) suur populaarsus. Nii seletavad juba liikumise alul — septembris 1845 — talupojad Tartumaal, et nad tahtvat vastu võtta iga usu, mida keiser käseb, ja et see, mis praeguse keisri poolt jääb talurahva olukorra parandamise alal tegemata, teostatavat edaspidi tema järglase poolt³⁾). Üks Karula taluperemees, kes 1845. a. sügisel õigeusku salvitult Riias tagasi tulnud, lausub üleskirjutajate kohta: „Nemmas ei kirjota mitte wanna Keisri alla, nemmas kirjotava nore Keisri alla“⁴⁾). „Noore keisri“ suurem populaarsus avaldub niisuguseski absurdses kuulduses, mida levitatakse 1845. a. sügisel Võrumaal. Seal seletatakse, et „noor keisrinna“ olla Venemaalt põgenenud ja ei tahtvat enne tagasi tulla kuni kõik pole õigeusku ristitud. Ta olevat lausunud, et inimene ei võivat ometi teisele inimesele teoorjust teha. Selle kuuldusega ühenduses kõneldakse, et „vana keiser“, kes praegu välis-

¹⁾ Jannau, op. cit., lk. 68.

²⁾ Jannau, op. cit., lk. 18, 48.

³⁾ Balti kindralkuberneris sala-arhiiv, akt nr. 35 (1845): Tartumaa sillakohtunik kindralkubernerile 26. IX 1845, nr. 5180.

⁴⁾ Balti kindralkuberneris sala-arhiiv, akt nr. 129 (1845): Liivimaa ev.-lut. konsistorium kindralkubernerile 11. X 1845, nr. 2282. Sama arvamust avaldatud Kirepis — vrđl. A. v. Harless, Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands . . . 1869, lk. 47. Ka Laiusel kõneldi „noore keisri õigusest“, — Jannau, op. cit., lk. 15.

maal, tahtnud saata õigeusku pöördunuile laeva täis kulda. Kuid „noor keiser“ soovitanud seda mitte teha, olevat kirjutanud, et mõisnikud võtvat kulla endile ja et seepärast olevat parem saata laeva täis mõõku, millega mõisnikel pead otsast maha raiuda ¹⁾). — Millest oli tingitud see „noore keisri“ eriline populaarsus? — Vist küll kõige olulisemalt sellest, et „vana keisri“ autoriteet, kes 1841. a. oli kääriava talurahva siiski hätta jätnud, oli kohati kõikuma löönud. Ja ses suhtes on just iseloomuline, et „noor keiser“ esineb talupoegade kujutelmis (nii palju kui meil sel puhul on säilinud ajaloolisi andmeid) just neis maakonnis, kus käärimine 1841. a. oli kõige tugevam olnud ja kus ka „rahustamise“ tagajärgi oli rahvas kõige raskemini tunda saanud, ja nimelt Võru- ning Tartumaal. Kuna seega kõrgema riigivõimu heasoovlikkus talupoegade vastu oli „vana keisri“ isikus viimaste kujutelmis kõikuma löönud, asendas ja täiendas rahvas seda „noore keisri“ kaudu. Talupoegade hingeeluline tarve mõjuka toetaja ja liitlase järgi, mis oli oluliseks aluseks nende usaldusele, „vanasse keisrisse“, mõjutas oluliselt ka „noore keisri“ populaarsuse.

Üldiselt avaldub talurahva veene kõrgema riigivõimu heasoovlikkuses tema vastu kogu 1845.—48. a. liikumises rohkeis varaitsioones ja paljudel juhtudel, mille üksikasjalisema käsitluse siin kõrvale jätame. Ainult selle veende võimsuse illustreerimiseks paar näidet. Kui 1846. a. suvel võimalikkude rahutuste puhuks saadetakse Pärnu- ja Saaremaale sõjaväge, siis näevad talupojad esimeses maakonnas väe jõudude suurendamise otstarvet selles, et vangistada sakslasi, kes takistavad talupoegadele keisri antud soodustuste teostamist²⁾). Samalaadiline arvamus levib ka Saaremaal, kus „sõjaväelises abis“ nähakse „kaitset talurahvale“, et mõisnikud ei viivitaks uue seaduse makspanekuga, millena mõeldakse usuvahetust³⁾).

Esitatud andmestik Lõuna-Eesti talurahva käärimise kohta 1845.—48. a. näitab küllaltki kujukalt seda suurt osa, mis oli selles liikumises rahva „välispoliitilisel orientatsioonil“, samuti selle erisuundi nii ko-

¹⁾ Balti kindralkubeneri sala-arhiiv, akt nr. 126 (1845): kindralkub. Golovin siseministrile 18. XII 1845, nr. 455.

²⁾ Balti kindralkubeneri sala-arhiiv, akt nr. 44 (1846): Pärnumaale komandeeritud alampolkovnik Lange raaport kindralkubenerile 8. V 1846. Selle järgi levinud talurahvas kuuldus, et kohalesaadetud kasakate-komando olla komandeeritud selleks, „чтобы схватить пѣмцевъ, которые препятствуютъ имъ (крестьянамъ) получить пожалованные Государемъ милости“.

³⁾ Balti kindralkubeneri sala-arhiiv akt nr. 184 (1846): Saaremaa sillakohus kindralkubenerile 21. VI 1846, nr. 2462. Rahva keskel arvatakse, „als sei die militärische Hilfe zum Schutze des Landvolks eingetroffen, damit der Gutsherr sich nicht weigere das neue Gesetz, worunter der Religionswechsel verstanden wird, einzuführen“.

halikkude „sakste“ kui vene riigivõimu suhtes. Need jäävad üldiselt samalaadiliseks, nagu varemilgi ühiskondliku kriisi aegadel, mida eespool käsitletud.

Kui talurahva „lindpriiuse“ ajajärgus vallandub käärimine ka Eestimaal 1858. a., avaldub talupoegade suhtumine nii kohalikesse „sakstesse“ kui vene riigivõimusse samalaadiliselt, nagu eelmisel aastakümnel Liivimaal. Eestimaal 1856. a. talurahvaseaduse valmistamiseks kulus pikk rida aastaid, mille jooksul selle teoksilolekust imbus teateid mitmesugustel teedel ka talurahvasse. Et aga uue seaduse maksmapanek pikale venis, arvasid talupojad, et mõisnikud on sel puhul meelegra viivitanud. Ju kui uus seadus lõpuks ilmus, selgus, et see ei vasta sugugi talupoegade lootustele ja soovidele. Selgi puhul levis talurahva keskel umbusalduse tagajärjel mõisnikkude vastu väga laialiselt arvamus, et viimased on seaduse võltsinud, selle endi kasuks ümber teinud¹⁾. Nii seletasid talupojad mitmes kohas otseselt ametvõimudele. Omavahelises jutlemises rõhutasid nad seda igatahes veel kindlamini. Seejuures otsisid talupojad oma kahtlustusile põhjendusi mitte ainult seaduse sisulisest küljest, vaid ka selle välimusest. Nii kirjutab Eestimaa rahutuste puhul kohale komandeeritud kindral Issakov oma aruandes keisrile, talurahva seas äratanud kahtlust uute seaduseraamatute välimus seega, et neil puudus keisri pitsat ja nimi ning samuti asjaolu, et raamatus olid iga mõne lehekülje järel sisse köidetud valged lehed. Viimaste puhul arvanud talupojad, et mõisnikud tahtvat neile kirjutada seadusi oma kasuks ja seega trükitud seadust veelgi võltsida²⁾.

Kui nüüd sellises umbusalduse ja kahtlustamise õhkkonnas vallandus käärimine teravamal kujul, kujunedes kohati otseseks vastuhakkamiseks ametvõimudele, Mahtras koguni veriseks „sõjaks“, mille vastu võeti energiliselt tarvitusele mitmeliigilisi rahustamisvahendeid, ilmnes talupoegade umbusaldus mõisnikkude ja kohalikkude ametvõimude vastu mitmesuguseis uutes kombinatsioonides, millega rõõbiti esines toetumine keisrile. Nii näiteks arvati Mahtras talupoegade rahustamiseks soldatite kohaletoomise puhul, et see toimunud mõisnikkude omavolil, keisri teadmata. Auveres levitas keegi Peterburis käinud talupoeg kuuldusi, et ametvõimude poolt arreteeritud talupojad varsti jälle lahti lastavat ja politseivõimused nende vangistamise pärast raskesti karistatavat. Kurisool ilmnes umbusaldus „Maavalla kuulutaja“ vastu, milles ilmus talurahva soovidele mittevastav seletus abi-

1) Joh. Reinthal, Mahtra sõda, 1923, lk. 45, 48, 54, 82, 90, 99, 101.

2) Joh. Reinthal, op. cit., lk. 101.

teo kohta; öeldi, et see seletus ei olevat keisri poolt. Kohati arvasid talupojad, et keiser andvat neile „Maavalla Kuulutajat“ hinnata; mõisnikud aga nõudvat selle eest raha jne.¹⁾

Nii esineb suuremate ühiskondlik-poliitiliste kriiside ajal talurahva „välispoliitilise orientatsiooni“ peajoontena, ikka ja jälle, järjekindlalt ja pidevalt äärmine umbusaldus ja vaen „sakste“ vastu ja usaldus Vene keisrisesse, „riigiissa“. Need jooned on talurahva käärimistes väga olulisteks teguriteks ja nende osa siin ei tohi kunagi alahinnata. Seejuures rõhutame veel kord, et kuigi neid suhtumise suundi olevate ajalooliste allikate põhjal võime jälgida peaasjalikult ühiskondlikkude murrangute ajal, tuleb neid siiski pidada alalisteks talupoja vaateilmas, mis avaldusid ka igapäevases elus. Nii kirjutab sellest 1862. a. Eestimaa mõisnik C. E. Müller, kes võrdlemisi hea kohalikkude olude olude tundja, umbes samalaadiliselt, nagu 80 aastat varemini H. J. v. Jannau. Rõhutades eestlaste umbusaldust „sakste“ vastu ja iseloomustades seda traditsioonilisena, lausub ta sel puhul: „Eestlane näeb nimelt sakslases ainult oma sunnihärrat ja eesti ema kasutab teda ka alati kui sulast Ruprecht'i oma laste jaoks; niipea kui ta tahab neid õieti hirmutada, hüüab ta „Saks tulleb“, ja väikesed peituvad siis — nagu varblaste kari kulli ees — igaüks oma jõu ja suuruse järgi ema voodisse ja selle alla“²⁾. — Sama autor konstateerib Põhja-Eesti talupoja vaenulikku suhtumist „saksasse“ ka majanduslikes vahekorris. Liivimaal märkab seda samal ajal N. Wilcken, kirjutades: „Kodumaa pole talle (talupojale) koduks; selle piirid on ühtlasi pärishärra võimu omad, millest ta nii meeeldi kui võimalik püüab välja pääseda. On tuttav, et meie töölised vaba valiku juures meelsamini seal teenivad, kus nad oma mõisahärraga kokku ei puutu“³⁾. Nii kirjutavad sakslased. Ja kui palju on veel andmeid sellise suhtumise kohta eesti rahva oma ajaloolises traditsioonis!

Umbusaldus mõisniku vastu saab tõkkeks koguni kartulikasvatuse levimisele taludes. Nii näiteks annud Võisikus mõisnikuproua ühele talupojale kotitäie kartuleid, et see need talude vahel ära jagaks seemneks. Talupojad pole aga neid alul vastu võtnud, kartes, et selle eest tuleb jälle ei tea mis tegu teha mõisale⁴⁾. Eriti oli umbusaldus mõisnik-

¹⁾ Joh. Reinthal, op. cit., lk. 54, 63, 83, 86.

²⁾ C. E. Müller, Mittheilungen und Erfahrungen aus einer Knechtswirtschaft, 1862, lk. 8—9.

³⁾ N. Wilcken, Unsere ländliche Arbeiterfrage, Baltische Monatschrift, VI Bd., 1862, lk. 382.

⁴⁾ I. Madissoni stipendiaat-aruanne ajaloolise traditsiooni kogumise kohta Kolga-Jaanis 1926. a. suvel, lk. 98, Akad. Ajaloo-Seltsi arhiivis.

kude vastu tõkestavaks teguriks taludeostu arengule selle algjärgul. Nii kirjutab näiteks A. Jürgenstein sel puhul Väandra kohta: „Kuid talude ostmine läks esialgul veidi visalt. Oldi arvamisel, et ega see müümine ikka muud midagi ei ole kui sakste vigur, et talupoegadelt rohkem raha kätte saada kui rendiga. „Kuidas tohivad saksad keisri maad müüa?“¹⁾). Nõnda arvati ka paljudes teistes kohtades, eriti Tartumaal, kus kohalikud talupojad just seetõttu oma talude ostmisega olid ettevaatlikud.

Samad „sakstesse“ ja vene riigivõimu suhtumise suunad nagu varemmailgi aegadel, esinesid talupoegadel ka ärkamisaja rahvuslikkude ja poliitiliste ürituste puhul. Siin oli viimaseile sakslaste vastutöötamine järjekindlaks propagandaks rahva seas, nagu see on eriti märgatav Eesti Aleksandri kooli mõtte arendamise ajaloos. Samuti oli suur osa C. R. Jakobsoni „Sakala“ populaarsusest tingitud just sakslaste rünnakuist sellele ajalehele. Arvati, et kui juba „saksad“ on vastu, siis on asi eesti rahva seisukohalt õigel teel. Teisest küljest esines usaldus riigivõimu vastu ja abi taotlemine temalt rahvamassides ikkagi veel spontaanselt. Siit ja sealt käib talupoegi Peterburis „õigust otsimas“ kohalikkude võimumeeste vastu. Suurel määral oma algatusel läkitavad Viljandimaa talupojad ka 1864. a. suuremad saatkonnad Peterburi keisri juurde esitama oma soove. Sama nähe kordub hiljemini, mil puhul ühes uuemas rahvalaulus lastakse mõisnikke pahaselt öelda:

Siis see meie endne ori
Putkab jälle Peterburi,
Otsib õigust, otsib seadust,
Kural teab, mis Vene headust.

Nii esinevad võrdlemisi pikal ajajärgul enne ärkamisaega ja üheaegselt sellega talurahva massilises suhtumises tema elu mõjutavasse poliitilistesse teguritesse — „saksasse“ ja vene riigivõimu järjekindlalt ühed ja samad peajooned: umbusaldus ja vaen „saksa“ vastu ning usaldus riigivõimu vastu. Need mõlemad suhtumis-suunad on kogu vaadeldaval ajajärgul püsiva kontinuiteediga. Esimene neist tugib valitseval sotsiaalsel vastolul, olles selle ilmekaks avalduseks; teises väljendus talupoja instinktiivne mõjuka liitlase otsimine teda ikestanud „saksa“ vastu.

See järjekindel ida-orientatsioon ei kujunenud massides küll kindlaks, põhjalikumail poliitilisel kaalutlusil põhinevaks programmiks, kuid ta esitas siiski olulisemaid algeid, millega ühtuvad ärkamisaja

¹⁾ Anton Jürgenstein, Minu mälestused I, 1926, lk. 24.

eesti ühiskondliku mõtte radikaalse voolu poolt koostatud poliitilise programmi põhilused. C. R. Jakobsoni ja tema ringkonna arendatud ida-orientatsioon ühes teisepoolse vaenuliku suhtumisega võimulolevasse sakslusse, mis jäi kauaks ajaks eesti avalikkude tegelaste ühe osa poliitiliseks juhtkavaks, polnud seega oma põhiolemuselt mingi ärkamisaja radikalismi leiutus, vaid ainult rahvamassides pikal ajajärgul vilkunud orientatsiooni sõnastus. Seega osutub ühtlasi täiesti põhjendamatuks ja ebaõigeks balti-saksa publitsistide ja ajaloolaste harilik väide, et eesti talurahval 50-date aastate lõpuni olevat puudunud igasugused sotsiaalsed vastolud sakslusega ja et need ärganud ja kujunenud teravaiks alles hiljemini „nooreestluse“ kihutustöö kunstliku tulemusena. Samuti ei pea paika samast leerist esitatav teine väide, nagu oleks eesti ühiskondliku mõtte venesõbralikkus ainult ärkamisaja poliitilise radikalismi „tulipeade“ sünnitus. Nagu näitab mõlema suhtumis-suuna vaatlus ajaloolises perspektiivis, ulatuvad mõlema juured kaugesse minevikku. Ärkamisaja poliitiline radikalism ainult sõnastas nad teadlikuks poliitiliseks programmiks.

Hans Kruus.

Cyrenaica.

Põhja-Aafrika linnadest, mis omasid antiikajal kuulsust, tuleks Kartaago ja Aleksandria kõrval nimetada iseäranis Küreenet. See VII sajandil e. Kr. asutatud Thera koloonia polnud tuntud vaid tähtsa kaubandusliku tsentrumina, mis oma soodsa geograafilise asendi tõttu oli vahetalitajaks Vahemerd ümbritsevate maade ja Aafrika sisemaa vahel. Ka kreeka vaimlise kultuuri ajalugu osandab Küreenele mõnegi lehekülje. Tuletagem meelde Aristippose rajatud filosoofilist kooli *Cyrenaici* või jälle lähedaid sidemeid, mis ühendasid Küreenega aleksandrinismi tähtsamat kirjanikku ja teadlast — Kallimachost.

Säärase tähtsuse tõttu on arusaadav, et klassiline muinasteadus on püüdnud teid leida Küreenega ajaloo selgitamiseks. Juba läinud sajandi teisel poolel olid üksikud Inglise ja Prantsuse teadusemehed ja käesoleva alul ka ameeriklased koha peal kaevamisi ette võtnud, mis andsid linna topograafia kohta kindlamaid teateid ja võimaldasid ka üksikuid leide, nii arkeoloogilisi kui epigraafilisi. Süstemaatilised uurimised algasid siiski alles 1913. a., kui Tripoli liideti Itaalia külge, ja neid jätkatakse praegugi Itaalia teadlaste poolt, kelle töö on siit-saadik möödunud väga õnneliku tähe all.

Selle kirjutise ülesandeks pole käsitleda arkeoloogilisi leide, kuigi need on paiguti hiilgavad. Nimetan siin vaid kuulust Küreenega Aphro-

dite kuju, Meelose Aphrodite vääriolist võistlejat kauniduselt¹⁾. Vähem tuntud on laiemaile ringkonnile leiud raidkirjade alalt, olgugi et nende tähtsus on osutunud väga suureks. Näiteks avaldas a. 1925 Itaalia teadusmees Silvio Ferri Berliini akadeemia väljaannetes rea kaevamistel leitud raidkirju, mis kuuluvad ajajärku, mil Küreene oli liidetud Ptolemaioste ajal Egiptusega²⁾. Esmajärgulist tähtsust omab siin seaduste kogu III sajandi keskpaigust — diagramma — nähtavasti välja töötatud Küreene endiste seaduste alusel, mõningate muudatustega, mida dikteeris uus poliitiline olukord³⁾. Me tutvume Küreene kodanikuõiguse normidega, seadusandliku koguga, riiginõukoguga, magistratuuridega, sõjaväe korraldusega, preestriseisusega etc. Kahjuks pole veel korda läinud selle dokumendi sisu ja iseloomu kõigiti selgitada, kuid juba nüüd võib öelda, et käesoleva leiu läbi oleme sammu edasi astunud kahe suure ülesande täitmise suunas kreeka õiguse alal: üldkreeka õiguse printsiipide ja normide selgitamisel ja selle kaudu kreeka õiguse mõju kindlaksmääramisel rooma õiguse tekkimisele ja kujunemisele.

Sama huvitav ja tähtis on teine raidkiri — marmorist steele — mis alles hiljuti publitseeriti⁴⁾. See raidkiri, kuuludes juba rooma ajajärku, on sellele vaatamata kreekakeelne nagu eelminegi — teatavasti oli rooma riigi ametlikuks keeleks ida provintses kreeka keel — ja sisaldab viis keiser Augustuse edikti Küreenele.

Me teame, kuivõrra suur on Augustuse universaal-ajalooline tähtsus rooma keisririigi rajajana; teame samuti, kuivõrra vastoludest lõhestatud tundub meile tema isik. 19-aastane noormees, kelle kohta Cicero kahemõtteliselt võis tähendada, teda tuleks vastukaaluks Antoniusele *laudare* ja siis *tollere* (*laudare iuvenem, tollere*), valib teadlikult võimuala jagamisel Antoniusega endale Itaalia, olles veendunud, et vaid rahvuslikult ja kultuuriliselt ärkav Itaalia võis saada kindlaks toeks ta tuleviku plaanele; verise kodusõja juht, kes läbi proskriptioonide ja konfiskatsioonide rajab endale teed vastaste hävitamiseks

¹⁾ Kirjandusest olgu siin soovitatud L. Curtius, *Die Aphrodite von Kyrene* (ajakirjas *Die Antike* I, 1925, lk. 36—60).

²⁾ S. Ferri, *Alcune iscrizioni di Cirene* (Abhandlungen preuss. Akad., philos. hist. Klasse, 1925, Nr. 5).

³⁾ Nii käsitleb dokumenti Itaalia teadlane de Sanctis (*Rivista di filologia* LIV, 145 j. j.); teisiti Beloch, *Griech. Geschichte* IV, 2², 611 j. j. (1927).

⁴⁾ G. Oliverio, *La stele di Augusto rinvenuta nell' agorà di Cirene* (*Notiziario Archeologico* IV, 1927). See väljaanne on mulle kättesaamatu ja ma kasutan äratrükki ediktide tekstist, mis avaldatud ajakirjas *Philologische Wochenschrift* XLVII, 1927, 1193 j. j. — Lühidalt on leidu käsitletud prof. Rostovtzeff populaarses ajakirjas *Annales contemporaines* XXXIII, 1927, 464 j. j.

ja võimu haaramiseks; ja pärast kõike seda — Augustus Rahualtari (*Ara Pacis*) ehitaja, kõrge *pontifex maximus*, hoolekandja moraali eest (*curator morum*) ja maailma uuendaja (*restitutor orbis*), kellele juba ta kaasaegsed ennustasid apoteoosi.

Meie dokumendid langevad ajajärku, kus Augustus pärast kodu- sõja lõppu riiki korraldas ilmariigi valitsejana¹⁾, kuid seejuures langeb valgust samutigi tema iseloomu omadusile.

Nii loeme II ediktis: „P. Sextius Scaeva ei vääri vaenu ega laitu sellepärast, et ta A. Stlaccius Luciuse poja Maximus'e, L. Stlaccius L. p. Macedo ja P. Lacutanius Publiuse liberdi Philerose, kes kõik kolm kinnitanud, nad teadvat ja võivat levitada minu käekäigule ja riigi hüvangule kahjulikke teateid, lasi ahelais Küreene provintsi osat minu juurde tuua. Sextius talitas kohusetruult ja täpsalt. Muide aga kaebealused osutusid mitte alluvaiks minu *maiestas'e* haavamise ja riigi äraandmise süüdistusele. Nad tegid selgeks, et nad omis avaldusis provintsis ise olid eksituse ja pettuse ohvriks langenud. Ma vabastan nad seepärast eelvangistusest. Ainult mis puutub Aulus Stlaccius'esse, siis süüdistavad teda küreenlaste saadikud, ta olevat kõrvaldanud avalikest paikadest kujusid, nende seas ühte, millele Küreene kogukond lasknud siise raiuda minu nime. Ma keelan tal Roomast minu loata lahkuda kuni asja otsustamiseni“.

Antud pilt on küllalt selge. Isegi kaugesse ja tol ajal juba oma tähtsuse kaotanud Küreenesse ulatub Augustuse korraldatud poliitilise spionaaži võrk. Publius Sextius Scaeva ja tema taolised teotsevad kohusetruult ja täpsalt ning nende tegevust ei tohi häbistavaks pidada. Ei oleks kuidagi uskunud, et a. 7/6 e. Kr., millesse dokument langeb, kus Augustuse võim juba täiesti oli kindlustunud, maailma valitseja veel oleks võinud pooldada salaagentide süsteemi. Kuid ta kõneleb ju ise; veel enam spionaaži võrk allub vahenditult temale ja ta ise mõistab kohut eksimuste üle majesteedi seaduse (*lex maiestatis*) vastu. Tuleb meelde Tacituse sünge iseloomustus Annaalide alul (I, 10), mille tõelust on kahtlustatud, kuid mis nüüd ometi, vähemalt osaliselt, leiab toetust käesolevas Augustuse enda tunnistuses.

Kuid pöörakem tähelepanu teistele ediktidele. Need ei sisalda andmeid Augustuse isiklikuks iseloomustuseks, omavad aga selle eest tähtsaid teateid Augustuse kui *imperium Romanum'i* valitseja kohta. Võtame I edikti: „*Imperator Caesar Augustus, Pontifex Maximus*, rahva tribuun 17-t korda, imperaator 14-t korda ütleb: Küreene maaosas leidub, nagu ma näen, koguarvus 215 roomlast, kelle tsensus on 2500

1) Osalt a. 7/6 e. Kr., osalt a. 5/4 e. Kr.

denaariust või üle selle ja kelle seast nimetatakse rahvakohtunikud. Provintsi linnade saadikud on esinenud kaebusega, et nimetatud roomlased moodustavad vandeseltse, kes kaelakohtulisis protsesses rõhuvad helleneid, esinedes üksteise toetuseks nii süüdistajaina kui tunnistajaina. Ma olen kindlaks teinud, et tõepoolest säärase talitusviisi läbi mõned süütud on raskesti kannatanud ja isegi surma mõistetud. Seepärast panen ma ette, kuni vastava senati määruse avaldamiseni või kuni ma ise parema lahenduse leian, et võimul olevad asevalitsejad Kreeta ja Küreene provintsi Küreene maaosas tulevikus kaelakohtulisis protsesses kutsuks kohut mõistma pariteetsel alusel nii helleneid kui roomlasi, kusjuures viimaste kõrval nimestikku tuleb võtta sama palju kõrgeimat tsensust omavaid kreeka kandidaate. Mõlema rahvusliku rühma liikmed peavad 25 aastat vanad olema ja omama 7500 denaariuse suurust tsensust. Kui aga säärasel tingimusel pole võimalik leida tarvilikku arvu kandidaate, siis esitatagu kohtunikeks hellenite üle kaelakohtulisis protsesses isikuid, kes omavad poole — kuid mitte vähem — nimetatud tsensusest“. — Edikti järgnevas osas on siiski hellenitele võimalus jäetud igakord valida, kas nad soovivad alluda puhtrooma kohtule või kohtule, mille koosseis on pariteetne, ning määratakse kindlaks kohtuotsuste kuulutamise moodus.

Selles ediktis huvitab kõige pealt rooma kodanikkude võrdlemisi väike arv Küreenes — ainult 215 tsensusega üle 2500 denaariuse¹⁾. Seda asjaolu võib vististi seletada sellega, et roomlaste emigratsioon itta, mis iseäranis tugev pidi olema II sajandi sõdade ajal²⁾, I sajandi kodusõja tagajärjel, mille all just ida provintsid kõige rohkem kannatasid³⁾, tagasi läks. Alles kui juurde tõmmata helleneid, arvab Augustus võimaliku olevat moodustada 47—50 liikmest koostuva kohtu, kelle üksikute liigete tsensus oleks 7500 denaariust. Kuid ka selles pole ta kindel ja ta on valmis lubama tsensust poole võrra vähendada.

Nagu tähendatud, on Küreenes elutsevate roomlaste arv üllatavalt väike; ja ometi omasid nad, kuni käesoleva edikti avaldamiseni, eesõigusi, mille tõttu nad isandateks olid teiste elanikkude üle: nemad ainuüksinda mõistavad kohut (asevalitseja juhatusel). Meil oli juba varem Cicero kõnedest teada, kui raskelt rõhus säärane kohtumõistmise süsteem provintside elanikke, ja selles suhtes täiendab edikt vaid

1) Umbes 1800 Eesti krooni.

2) Vt. Rostovtzeffi suurteos *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, lk. 15 j. j. — Osalt on Küreene roomlaste vähene arv seletatav veel Küreene üldise tagasiminekuga võistluse tõttu Aleksandriaga.

3) Rostovtzeff, *op. cit.*, lk. 9.

varemaid teateid. Kuid alles nüüd teame, et sellesse süsteemi Augustus tõi tugeva palliatiivi kohtunikude pariteetsete koosseisude näol. See sündis Küreenes a. 7/6 e. Kr., arvatavasti umbes samal ajal ka teistes provintsidest ning oli ühtlasi sammuks, mis tähendas kardinaalset muudatust Augustuse poliitikas. Tema, kellele rooma kodanikud olid toeks olnud *imperium auspiciumque* saavutamisel, annab nüüd määruse, mis likvideerib sama rooma kodanikkude privileegiumid provintsidest. Oma riigi valitsejana ei võinudki ta teisiti talitada, sest Rooma ilmariik võis püsida vaid provintside hea käekäigu eeldusel, nagu seda pärastpoole selgesti tõendas Rooma ajalugu I ja II sajandil¹⁾. Nii näeme siingi Augustuse teadlikult astunud sammu, mis tähistas Rooma keisririigi eelolevat arengut.

Tähtis ja huvitav on ka viies leitud edikt; see tutvustab meid nende sammudega, mida Augustus tarvilikuks pidas astuda provintsiiaalide kaitseks rooma ametnikkude omavoli ja ülekohtu vastu. Ka siin on meil Cicero kõnedest ja teistest allikaist teada, kuivõrra laialt rooma ametnikud praktiseerisid provintses elanikkude ekspluateerimist. Prof. Rostovtzeff arvates olid just provintside hoolimatu väljakurnamine ning taltsutamatu egoism ja ahnus nendeks psüholoogilisteks teguriteks, mis juurteni kõigutasid rooma aristokraatia prestiiži ja tegid võimalikuks sõjaliste türannide ilmumise, kes vähehaaval muutusid Rooma riigi monarhideks. Seega on arusaadav, et kõik I sajandi sõjaväejuhid püüdsid parandada just provintside valitsemise korda. Selles sihis teotsesid Sulla, Pompeius ja viimati Caesar. Viimase *lex Julia de pecuniis repetundis*, välja antud a. 59, oli kuulus oma valjuselt²⁾. Ometi ei suutnud Caesargi seisukorda lahendada ja Augustus oli sunnitud, nagu käesolev edikt või pigemini *senatus consultum* näitab, küsimust uuesti käsitlema. „Meie liitlastest on igaühel õigus, alates käesoleva senati otsuse avaldamisest, iga roomlast, kes kas eraisikuna või riigiametnikuna seadusevastaselt tema varandust on omandanud, vastutusele võtta“ — nii kõlab otsuse deklaratiivne osa, mis nähtavasti ei sisaldanud uut võrreldes eelmiste seadustega. Kuid raskusi tekitasid, nagu edasi selgub, kohtute koosseisud ja asjaajamise kord. Tuli ju rooma senaatoritel, kelle seast kohtunikud (arvult 5—9) määrati, kõige pealt oma enda seisuse liikmeid karistada ja selle tagajärjeks oli püüe kohtuniku kohustustest võimalikult vabaneda, seda enam, et kohtumõistmine sündis nüüd keisri enda ülemvalve all, mis raskendas erapoolikute otsuste tegemist. Selle pahe kõrvaldamiseks seatakse

¹⁾ Rostovtzeff, *op. cit.*, 5. peat. j. j.

²⁾ Vt. M o m m s e n, *Römisches Strafrecht*, lk. 709.

nüüd ediktis kindel kord, mille järgi senaatorid tulid kohtunikeks valida. Samuti püütakse lihtsustada asjaajamist ja luua hõlbustusi kaebajaile. Huvitav on kõiges selles olukorra muudatus võrreldes eelmise ajaga. Kohtutegelase karjäär, mis nii avatles vabariigiaegset roomlast ja oli *cursus honorum*'i integreerivaks osaks, on nüüd saanud raskeks koormaks, nagu selleks samutigi oli tegelik osavõtt poliitikast, mis oli osalt kardetav, osalt mõttetu. Uued voorused — palgalise sõjaväe *virtus* ja keisri ametnikkude *fidele silentium* (Horatius, oodid III, 2) — tagavad nüüd karjääri edu. Senatile jäävad tegelikult mõned pärandatud ülesanded, kuid need on talle pahatihti rohkem koormaks, kui eesõiguseks. Kõiges märkame ajajärgu uut puhangut.

Käesolevas kirjutises on püütud üldjoontes valgustada vaid mõnda üksikut külge ülalkäsiteldud Küreene leiust. Kuid uued leiud, iseäranis kui nad on sisult nii mitmekesised ja rikkad nagu käesolevad 5 edikti, kutsuvad esile rohkearvuliste küsimuste rea. Oleme veendunud, et üksikasjalisemad uurimused nende lahendamiseks kaasa aitavad ja et siis meie teated esimese rooma keisri ajalooist mitmeti täienevad ja rikastuvad¹⁾.

Pärtel Bauman.

Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest, eriti viimase kümne aasta jooksul.

Arhiivid on objektiivsele teaduslikule ajaloo uurimisele otsustava tähtsusega, andes töötajale tõestusmaterjali möödunud aja sündmustiku igakülgeks tundmaõpiks ja avalikustamiseks. Seepärast on ajalooline uurimistöö möödapääsematult seotud arhiiviasjandusega ja ajaloolastele on väga oluline arhiivide korraldusküsimus. Tundub otse valuline olevat uurijale, kui arhiivid on korraldamata ning ei võimalda soovijale nõuetava materjali kättesaamist või ülevaadet arhiivi sisaldavusest. Seetõttu vast huvitab ka ajaloolaste ringkondi, missugused korraldustööd on Eesti ajal sündinud mõnes väärtuslikku uurimisainet sisaldavas ar-

¹⁾ Lisaks olgu tähendatud, et Augustuse kohta ka teistes Rooma riigi osades on tehtud tähtsaid leide viimaseil aastail. Nimetan siin Augustuse testamendi *Monumentum Ancyranum*'i uut koopiat, leitud Pisiidia Antiochias, mis Ancyra teksti võimaldas mitmeti täiendada (*Monumentum Antiochenum*, välja antud W. M. Ramsay ja A. v. Premersteini poolt, Leipzig 1927) ja Kartaago altari, mis väga huvitavat valgust heidab Augustusele kui Rooma keisririigi usundi reformaatorile (vt. M. Rostovtzeffi teoses *Augustus*, University of Wisconsin Studies in Language and Literature № 15, 1923).

hiivis. Seekord tahaksime vähe lähemalt jälgida Tallinna linnaarhiivi tegevust, peamiselt küll viimase aastakümne jooksul.

Teatavasti on Tallinna linnaarhiiv vanemaid ja huvitavamaid mitte ükski Eestis, vaid kogu Balti riikides, ning temas sisalduvad materjalid ei käi mitte ainult Tallinna kohta, vaid puudutavad pea terve Eesti, iseäranis aga endise Eestimaa kubermangu ala majanduslikku ja poliitilist olukorda minevikus¹⁾. Tallinna linnaarhiivi korraldamise ajalugu ulatub juba kaunis kaugele tagasi. Esimesed teated ei tõenda aga mingit järjekindlat tööd ses suhtes. Nii juba XVII sajandi viimsel veerandil olevat hiljemalt nii kuulsaks saanud linna kuninglik justiitsbürgermeister *Rosenkron*, siis veel burgerlikus seisuses lihtsalt *Heinrich Fonne*, korraldanud arhivaale, kusjuures ta neist mõned ka kõrvaldanud²⁾. Igatahes ütleb linnaarhiivaar *Gotthard Hansen* oma arhiivi kataloogi eesõnas³⁾, et kuni 1843. aastani lamanud arhivaalid pea täiesti korraldamata pakkides raekoja all võlvistikes; seal hakanud neid esimesena teaduslikult liigitama ja läbi töötama linna justiitsbürgermeister, õigusteadlane ja ajaloolane *Friedrich Georg v. Bunge* (nii näiteks a. 1846—1853), kes umbes 12000 dokumenti läbi vaadanud ja umbes 3000 ürikust ära kirjad teinud, mis ta hiljemini avaldas Balti ajaloolises kirjanduses üldtuntuks saanud allikkogus „*Liv-, Esth-, und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Reval, 6 Bände, 1853—1873*“⁴⁾.

Bunget on aidanud rohkesti ka *E. Pabst*, kes ise mitmed dokumendid avaldas *Bunge* ja *Dr. C. J. A. Pauckeri* poolt väljaantavas „*Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Kur-*

1) Selle laiaulatusliku ainete-magasini vastu elava huvi tundmine iseloomustab ka asjaolus, et Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924. a. suvel saatis ühe oma stipendiaadi, hra *M. Aškevitzi*, arhiiviga tutvuma. Oma tutvumise tagajärgedest kõneles hra *M. Aškevitz* Akadeemilise Ajaloo-Seltsi koosolekul 22. veebruaril 1925 (vt. lühikene referaat sellest *Ajal. Ajakiri* 1925, nr. 2, lk. 71). Samuti on avaldanud prof. *A. R. Cederberg* ülevaate arhiivi sisaldavusest ja seisukorrast koos seal leiduva Soome ajalooloe lisandusi andva materjalihulga rõhutamisega, vt. tema „Tallinnan kaupungin vanha arkisto“, *Ilta-lehti* nr. 277, 28. XI 1920 (tsiteeritud mitmes eesti ajalehes).

2) *E. v. Nottbeck* u. *W. Neumann*, *Geschichte- u. Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, I, Tallinn 1904, lk. 187 ja 189.

3) *Gotth. v. Hansen*, *Katalog des Revaler Stadthivs*, Reval 1896.

4) Sisaldab ürikuid kuni 1423. aastani. Tema tööd jatkas *Herm. Hildebrand*. Viimase poolt väljaantud 3 raamatut (7. — 9., Riga-Moskau 1881—83, nende juurde asiregister, ümbertöötatud *Bernh. A. Hollanderi* poolt) puudutavad aega a. a. 1423—43 vahel. 10.—12. raamatud (Riga-Moskau 1896—1910) *Philipp Schwartzi*, *Herm. Hildebrandi*, *L. Arbusowi* ja *Aug. v. Bulmerincqi* toimetusel 1444. a. kuni 1472. a. II seeria 3 raamatut (Riga—Moskau 1900—1914) käsitlevad a. 1494—1510.

lands“; viimane ilmus Tallinnas aa. 1842—1861 8 raamatus ja moodustas niiviisi nagu arhiivitoimetuste 1. seeria. Peale Bunge töötamist jäi arhiivi korraldamise küsimus jälle kõrvale, kuni viimaks sündik ja pärastine linnapea W. Greiffenhagen asja kohta elavat huvi avaldas; tema mõjul otsustas magistrat 1882. a. oma arhiivi kordaseadmiseks palgalise teadusliku jõu ametisse võtta. Õpetatud arhivaari palgamise küsimus võeti kõne alla juba 1874. a. Tavaline arhivaar on aga juba sel ajal ametis olnud; osalt on siis juba mõni osa arhiivist kuuluvuse järgi korraldatud. Üheks dr. Bunge töö jätkajaks oli inspektor Ruszwurm (Raeprotokollid a. 1874, lk. 693—694 ja 793). Teaduslikuks arhivaariks valiti kooliõpetaja dr. Theodor Schiemann, kes viibides ses ametis 1883. a. kuni 1887. a. ilmutas mitmeid käsitlusi arhiivi ainetel kui ka korraldustöö enda üle¹⁾, viis põhjaliku korraldustöö arhiivis läbi, liigitas materjalid ja varustas nad signatuuridega. Juba enne Schiemanni tulekut oli arhiivis tööl Gottfried von Törne, kes äärmise kannatlikkusega on valmistanud väga mitmed suure väärtusega indeksid ja registrid vanemate koodeksite ja raamatute juurde ja kokku seadnud regestide kogusid. Töötanud arhiivis üle kolmekümne aasta, suri ta a. 1911. Schiemannile järgnes ülemkooliõpetaja G. Hansen, kes jätkas korraldamist Schiemanni kava järgi ja valmistas neist arhivaalidest kataloogi, mis nagu eelpool nägime, ka trükist ilmunud 1896. a. Schiemanni poolt valitud jagunemis- ja signatuursüsteem on peajoontes tänapäevini maksvaks jäänud. Nii Schiemanni kui Hanseni arhivaariks olemise ajal on linnaarhiivi materjale kasutanud mitmed tuntud Balti ja Eesti ajaloolased nagu: C. Paucker, Ph. Schwartz, E. v. Nottbeck, Konst. Höhlbaum, W. Stieda, Oskar Stavenhagen, Fr. Bienemann, Herm. Hildebrand, W. Greiffenhagen, W. Reiman j. t. Ka on sel ajal avaldatud rohkesti teoseid arhiivi aineil, kusjuures on jätkatud toimetuste väljaandmist, nagu nendeks lugeda võiks Fr. Bienemanni „Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558—1562“, Riga 1865—1876, 5 raamatut (seda allikogugu on õigem kui C. Schirreni „Archiv“ 11 köidet, mis avaldavad rootsi ja daani arhiivide aineid, kuid tavaliselt nimetatud Bunge „Archiv“ jätkuks, lugeda arhiivi väljannete II seeria nime alla) ja uus III järk, niinimetatud

¹⁾ Vt. „Die Ordnungsarbeiten am Revaler Stadtarchiv“ tema käsitluste kogus: „Historische Darstellungen und Archivalische Studien. Beiträge zur Baltischen Geschichte“, Hamburg-Mitau 1886, „Revals Beziehungen zu Riga und Russland in den Jahren 1483—1505“, Reval 1885, ja teised tööd.

„Tallinna linnaraamatud“ („Revaler Stadtbücher“ I—III, Reval 1888—95¹).

Hanseni järele sai 1900. a. linnaarhivaariks praegugi sel kohal asuv endise linna-bürgermeistri ja õigusteadlase Wilhelm Greiffenhageni poeg Otto Greiffenhagen. Tema on linnaarhiivi ametisse asumisest peale sageli avaldanud mitmesuguseid pikemaid ja lühemaid artikleid linna tulunduse, kultuurajaloo ja t. ainete üle, iseäranis koha-pealses saksa ajakirjanduses, ühtlasi töötanud ümber mõned ajaloolised raamatud ja toimetanud trükki mitmed ürikute-ärakirjad²). Tema abi-

¹) Arhiivi aineil ilmunud raamatuist võiks mainida veel: Fr. G. v. Bunge, Quellen des Revaler Stadtrechts, Dorpat 1847; seesama, Die Revaler Ratslinie, Reval 1874; E. v. Nottbeck, Die alte Criminalchronik Revels, Reval 1884; seesama, Der alte Immobilienbesitz Revels, 1884; sama autor on kogunud väga põhjalikult igasuguseid ajaloolisi andmeid Tallinna ajaloo üle ja koostanud nad üksikasjaliseks ülevaateks kuni Vene võimu alguseni, kuna osalt tema materjalidel Vene ajajärku käsitles A. v. Gernet. Need tööd ilmusid E. v. Nottbecki ja W. Neumannipoolt väljaantavas „Geschichte u. Kunstdenkmäler der Stadt Reval“, mille lõpulejõudmist E. v. Nottbeck ise enam ei näinud. G. Hansen, Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels, Reval 1885; seesama, Aus baltischer Vergangenheit, Reval 1894; K. Höhlbaum, Hansisches Urkundenbuch, Halle, 1876. a. peale; dr. Koppmann, dr. v. der Ropp ja dr. Schäfer, Hansarecesse, Leipzig, 1870. a. peale; dr. F. G. v. Bunge ja Bar. R. v. Tolli „Est- und Livländische Brieflade“, I—IV, Reval 1856—1887; Acten und Recesse der Livländischen Ständetage (selle III köite eessõnas — Riia 1910 — lausub L. Arbusow muuseas: „Als wahre Nährmutter der Ständetagsakten steht... das Stadtarchiv zu Reval an erster Stelle“); dr. Fr. Köhler, Estländische Klosterlectüre, Reval 1892; dr. W. Stieda, Revelsche Zollbücher des 14. Jahrhunderts, Halle 1887; Villem Reiman, Neununddreiszig Estnische Predigten von Georg Müller 1600—1606, Dorpat 1891, Verh. d. G. E. G., Bd. 15; H. Hildebrand täiendab Napiersky poolt väljaantud vene-liivi ürikuid Tallinna linnaarhiivis asuvate vene ürikutega (Mittl. XII. H. 2, lk. 259—294); vene ürikute üle Tallinna linnaarhiivis avaldab G. Hansen 1890. a. „Alte russische Urkunden, die im Revaler Stadtarchiv aufbewahrt werden“; suurema osa nende ürikute üle vt. A. Barsukovi väljaandel (Peterburi 1894) „Русская Историческая Библиотека“ 15. köites; A. Čumikov (12 vene ürikut) väljaandes „Чтения Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россіи“ (1898); Герм. Гильдебрандъ, Отчеты о розысканіяхъ, произведенныхъ въ Рижскихъ и Ревельскомъ архивахъ по части русской исторіи (Прил. къ XXIX-му тому Зап. Имп. Ак. Н. № 3, С. II. Б. 1877); mitmed kirjutised „Beiträge z. Kunde Est-, Liv- u. Kurlands“, Tallinn, 1873. a. peale, „Baltische Monatsschrift“ is“ j. m. Loendatud raamatud on vaid tähtsamad ning ei esinda paljusid teisi arhiivimaterjali kasutavaid töid.

²) Nii näiteks: Mag. jur. W. Greiffenhagen, Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710. Neu bearbeitet und herausgegeben vom Stadtarchivar O. Greiffenhagen, Reval

listena tuleks mainida mõned aastad arhiivis töötanud Joh. Tiedemanni, kes asendas ka linnaarhiivaari selle esialgselt vabatahtlikul, hiljemini sunnitud viibimisel Stokholmis 1917. a. lõpu- ja 1918. a. algupoolel.

Sõja ajal Tallinna linnaarhiiv ei saanud mainimisväärset kahju arhivaalide hävinemise või kaotsimineku näol. Suurem kahi seisab võibolla selles, et selle aja kestvusel ei saadud kasutada arhiivi, kuna see juba 1915. a. suve lõpul evakueeriti Tallinnast Moskva. Arhivaalid pakiti, silmas pidades järjekorda, kastidesse ja pitseeriti need kinni. Peale arhivaalide saadeti ära ka linna hõbeasjad ja iseäranis kallihinnalised gobeläänid. Arhivaale oli kokku 85 kasti, hõbedat üks kastitäis, samuti 1 kast gobelääne. Need 87 kasti väärtuslikku ajaloolist materjali toimetati linnaarhiivaar O. Greiffenhageni poolt Moskva ja asetati end. keiser Aleksander III ajaloolise muuseumi võlvistikku hoiule, kusjuures muuseum võttis vastutuse arhivaalide puutumatus (need asusid kogu aeg kinnipitseeritud kastides) ja alalhoiu eest endale. Vahepeal, 1917. a. lõpul ja 1918. a. alul, puudusid arhivaalide seisukorra kohta Tallinna linnavalitsusel endal igasugu teated. Nende alalolekust teada saanud, pöördus linnaarhiivaar O. Greiffenhagen arhivaalide tagasinõutamiseks selleaegsete saksa okupatsioonivõimude poole Tallinnas, kuid transpordi ebakindluse tõttu ei juletud tagasitoomist siiski ette võtta. Arhivaalid, hõbeasjad ja gobeläänid jõudsid Moskva Eesti esinduse vahetoimetusel täies korras tagasi vast peale Eesti-Vene rahulepingut 1920. aastal.

Evakueerimisele kuulusid ainult väärtuslikumad arhivaalid; vähema tähtsusega hilisema aja aktid jäeti kohale. Vahepeal aga, kui arhivaalid Moskvast olid, moodustati Tallinna linna 700 aastase juubeli pühitsemise ettevalmistustööde tegemiseks vastav komisjon, kes otsustas juubeli puhul peale mitmesuguste muude asjade välja anda ka mõne Tallinna kaubandust ja tööstust käsitleva teadusliku töö ja pidas tarvilikuks sel teemil välja kuulutada võistluse rahalise auhinna peale. 1917. a. keskel jõuti aga linnaarhiivaari esitisel üksmeelsele otsusele, et ajal, kus arhivaalide kasutamine võimata, kõige kohasem on valida juubelikirjutise teem ajast, mille kohta materjalid osalt trükitud ja niiviisi kergemini kättesaadaval. Säärase teemina pani linnaarhiivaar ette „Tallinna

1910. Sest ka eesti- ja venekeelne väljaanne „Die Wappen Revels“, Reval 1914; „Revels Hansische Beziehungen“, Leipzig 1914; „Bruchstücke einer niederdeutschen geistlichen Dichtung im Reveler Stadtarchiv“, Beitr. VI, H. 4; „Revaler Stadtmusikanten in alter Zeit“ (Balt. Mntsschr., Bd. 55) j. t. O. Greiffenhagen on valmistanud ka ära kirja linna arveraamatust 1432.—1463. a. kohta (Kämmerei-Buch 1432—1463, TLA., Ad 15), kuid vastavate rahasummade puudumisel ei saadud seda trükis avaldada.

suhted Skandinaavia riikidega XIII sajandil“. Stokholmis leiduva vas-
tava arhiivimaterjali ära kasutamiseks komandeeriti linnaarhivaar esialgu
kolmeks kuuks Stokholmi. Vahepeal 1917. a. lõpul alanud rahutusaja-
järgu tõttu tekkinud raskete läbikäimissuhete pärast pikenes linnaarhi-
vaari Rootsis viibimine tunduvalt. Nähtavasti mainitud teemiga tutvui-
mise kajastusena ilmub O. Greiffenhagenilt 1919. a. küll õieti lühikene
kirjutis „Skandinaavia vahekord Tallinnaga ja Eesti-
maaga XIII ja XIV aastasajal“ juubelibrošüüris „Tallinna
700 aastase juubelipiduks 1219—1919“¹⁾.

Õieti arhiवालide tagasisaabumisega Moskvast algab Tallinna linna-
arhiivi eestiaegne tegevus. Kuni 1924. aastani jätkuvad arhiवालide
tagasiasetamise ja muud vähemad korraldustööd, kusjuures teatavat abi
on üles näidanud töäjöud dr. J. Paulsen ja prl. E. v. Rosen.
Üheks nimetamisvääriisemaks ettevötteks osutub arhiivi kata-
loogi uue väljande esimese vihu ettevalmistustöö, kus oluliselt
tegev on olnud ka eelnimetatud prl. E. v. Rosen. 1924. aastaga hak-
kab avalikkuse huvi arhiivi vastu kasvama ja rida uuendusi leiavad
seal aset. Linnaarhivaar O. Greiffenhageni ettepanekul loodud teadus-
liku linnaarhivaari abi (assistendi) kohale kutsutakse daanlane dr. Paul
Johansen.

Et arhiivi ruumid on pimedad ja kitsad praeguse arhiivimaterjali
hulga juures, osutus alustatud korraldustöö õige tükiks, iseäranis arhi-
vi kolmandas, uuemate arhiवालide ruumis. Ruumipuuduse küsimus
on praegugi veel päevakorral, sest arhiivi asjaajamine ja teaduslik, osalt
ka korraldustöö sünnib kõik ühes toas. Teaduslikku tööd segab osalt
ka asjaolu, et linnaarhiivi vanem osakond on täitnud tihti nagu linna
muuseumi ülesannet, asudes raekoja vanades ruumides, kus praegugi
näidatavad kohtukamber, vangikong ja kelder ja kus leidub suur hulk
huvitavaid arhiiveksponaate vitriines, kapis ja riuleil (Lüübeki õiguse
ürrik 1282. a., kõrge- ja ordumeistrite, Daani ja Rootsi kuningate, Vene
keisrite privileegid linnale, Lutheri ja Melanchtoni kirjad, paavstide
bullad ja indulgentsid, Georg Mülleri 33 eestikeelset jutlust 1600—1606,
linna kapitulatsiooni akt 1710. a., vanad pergamentürrikud, väärtuslikud
kunstipärased manuskriptkoodeksid ja esitükid jne.), edasi vanade, XVI,
XVII ja XVIII sajandist pärit kirjalaegaste, arhiivregaalide ja muu

¹⁾ Sel puhul Tallinna Provintsi muuseumis korraldatud juubelinäitusel olid välja
pandud mitmed Tallinna linnaarhiivist saadud plaanid, ürrikud ja raamatud, nagu seda
töendab samas brošüüris avaldatud „Juubelinäituse nimekiri“, lk. 21—47. Ka on ole-
mas saksakeelne väljaanne.

näol. Et arhiivivõraste (õigemini muuseumivõraste) arv on kaunis suur ja iga aastaga järjekindlalt kasvab, näitab võrasteraamat¹⁾.

Et muretseda avaramaid ja rahulikumaid töövõimalusi, on juhul, kui teostuks Tallinnasse uue moodsa linnavalitsuse hoone ehitamine, linnaarhiivi poolt soovitatud linnavalitsusele muuta praegune raekodä linnamuuseumiks ja reserveerida ka linnaarhiivi jaoks seal tööruume.

Linnaarhiivaari abi ametisse astumisest peale on valmistatud rohkesti ära kirju ürikutest nii tulnud järelepärimiste peale kui ka oma toimetuste jaoks, püütud dateerida ja parematesse alalhoiu tingimustesse asetada vanemad pergamentürikud ja ühendusse astunud mitmesuguste teaduslike asutistega. Jatkati ka töid kataloogi uue trüki väljaandmiseks. Uue kataloogi ilmutamise põhjustasid asjaolud, et Hanseni 1896. a. ilmunud kataloog müügilt oli juba täiesti otsa lõppenud ja tekkiva suure huvi tõttu arhiivimaterjalide vastu uurijail polnud võimalust kergesti arhiivi ainekust orienteeruda. Teiseks oli esimese väljaande ilmumise järel arhiivile juba mõndagi uut huvitavat materjali juurde tulnud, mis seega puudus Hanseni juures, kus pealegi tihti esinesid mitmesugused eksimused ja ebatäpsused. Uusi materjale saadi XIX sajandi kohta käivate protokollide, aktide ning raamatute näol — Tallinna Riigiarhiivilt 1922. aastal; edasi täienesid mitmeti ka arhiivi osad signatuuride A ja D all.

Kataloogi uus väljaanne ilmus 288 lehekülje suuruses kolmes jaos Tallinnas 1924.—1926. a. pealkirja all: G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog. Teine ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne, korraldanud linna arhiivaar O. Greiffenhagen. I jagu: codices ja raamatud, II jagu: aktid, III jagu: ürikute regestid ja registrid²⁾. Kataloogi uue väljaande II ja III jao redigeerimine, täiendamine ja muu tehniline töö tehti suurel määral linnaarhiivaari abi poolt. Eriti tuleks mainida vaevarikast tööd arhiivi vanemaist ürikuist kuni a. 1375 regestide valmistamisel, mis osalt puudusid, osalt vigaselt avaldatud kataloogi esimeses väljaandes, samuti koha-, isikute- ning asi-registrid.

¹⁾ 1926. a. külastasid arhiivi üle 350 võõra ja 53 uurijat. Külalistest olid 196 välismaalased. 1927. a. tõusis külaliste arv 475 ja uurijate 69 peale (üheskoos uue osakonnaga). Külaliste seas on palju välismaa saadikuid, tuntud teadusmehi ja poliitika- ning majandustegelasi (iseäranis silmapaistval arvul Soomest, Rootsist, Saksamaalt, ka Inglismaalt ja Põhja-Ameerikast).

²⁾ 1924. a. tegi linnavalitsus arhiivaari mitmekordsete esitiste mõjul vastava otsuse, mis võimaldas kataloogi ilmumise. Selle väljaande üle ilmus äsja Kieli prof. Fr. Rürigi poolt kiitev arvustus, vt. Hansische Geschichtsblätter, 52. Jhrg. (1927), Lübeck 1928, lk. 182—183.

mis hõlbustavad kataloogi kasutamist. Et arhiivi kataloogi teistkordne väljaandmine oli õige mõte ja ta järgi tunti tarvidust, tõendavad rohked kirjad ja kataloogi põhjal arhiivile sihitatud mitmesugused järelepärimised kodu- ja välismaa teadusasutistelt, ajaloolastelt ning arhiivitegelastelt. Trükitud kataloogi omamise subtes on arhiiv igatahes õnnelikumas seisundis kui nii paljud teised ajalooliselt suure väärtusega arhiivid. Võib-olla tulevikus tuleb olemasolevat kataloogi täiendada veel 4. jaoga, mis sisaldaks ülevaate viimase aasta jooksul arhiivi juurde tulnud vanema ja uuema materjali üle. Nimelt on 1927. a. arhiivi juurde loodud koguni uus osakond. Linna uemaid arhiivaale sisaldama pidava osakonna avamise põhjustas linnavalitsuse otsus koondada kõikide oma osakondade vanemad arhivaalid ühte kohta, n. n. „keskarhiivi“, mis pidi linnaarhiivi poolt teaduslikult juhutama ja asuma linna ajaloolise arhiivi juures. Et need juurdetulevad arhivaalid ei mahuks senistesse juba küllalt kitsaisse ruumesse, oli alguses selge. Uute ruumide leidmiseks ja nende ümberkohandamiseks arhiivi nõudeile vastavalt alustati eeltöid juba 1926. a. Uued ruumid leiti Linna Keskraamatukogu hoones Vabaduse puisteel nr. 4. 1927. a. mais jõuti niikaugele, et võidi „uuemasse osakonda“ asetada arhiivaale; ühtlasi võeti kogunevate arhivaalide korraldamiseks ja hoidmiseks ametisse kolm tööjõudu, kelledest ühe, üliõpilase Karl Soomelti surma (S. I 1928) arhiivil tuleb tõsiselt taga leinata. Kindlat ajalist vahepiiri ses suhtes, missugused arhivaalid pidid vanasse, missugused uue-
masse osakonda kuuluma, ei saadud loomulikult teha. Uutesse ruumesse paigutati endise alamkohtu arhivaalid ja linna osakondadelt ülevõetud arhiivid, edasi aga ka mõned aktide- ja kirjakogud, mis eraisikute, hiljemini ka riigiasutiste poolt arhiivi hoiule deponeeriti. Nii viisi koondusid ja koonduvad osakonda arhivaalid peamiselt XVIII, XIX ja XX sajandist, kuigi rohkesti leidub maaterjale XVI ja XVII sajandist, harrukoril isegi XV-st. Mitmeist neist arhiiviosadest on jõutud juba ülevaadet anda tahtvaid kataloogid valmistada ja üksikud kogud täpsamalt korraldada. Et nende, uemas osakonnas asuvate arhiivaalide üle puudub sisututvustav trükitud nimistu, oleks kohane vast siin lühidalt selle esitada. Uemas osakonnas asuvad:

Kaartide eriosakond: moodustati Tallinna linnaarhiivis varemini asunud kui ka linna majandusosakonna ja linnamõisate valitsuse arhivaalide ülevõtmisel saadud mitmesugustest kaartidest, plaanest ja nende koopiaist; tõuseb praegu 159 numbrini ja annab linna ning linnamõisate j. t. kohta huvitavat materjali XVIII—XX sajandil (sisaldades üksikuid kaarte ka Rootsi ajast, näiteks linna ja linnaümbruse üle 1689. a., Nehatu üle 1693. a., Koitjärve üle 1694. a., Rae üle 1697. a.);

Alamkohtu aktid — kriminaal- ja tsiviilasjad — umbes 600 pakki või mappi. Algavad enamasti XVIII sajandi teiselt poolelt peale; Vaeslastekohtu aktid ja protokollid XVIII sajandi algusest peale;

Kommertsikohtu aktid, raamatud ja protokollid XVIII—XIX sajandil;

Suulise kohtu (Mündliches Gericht) asjad XVIII sajandi lõpust;

Merekohtu asjad XIX sajandi algusest j. t.;

Rae, politsei (1798—1868) ja teiste linna asutiste protokollid ja aktid, vormulaar- ja immobiilnimistud peamiselt XIX sajandist;

Linna kahurväe ja jalgväe-kompanii rullad ja dokumendid XVIII ja XIX sajandist ning muud garnisoni puutuvad asjad; vahi-päevikud aastaist 1716—52;

Linna kassaraamatud XVII sajandi teisest poolest peale;

Veinikeldri raamatud XVIII sajandist; muud linna asutiste arveraamatud, pea-kontod, sissetulekud ja väljaminekud; üksikute eraisikute kassaraamatud ja arved XVIII sajandist peale;

Jumala- (Gottes-) ja viljalaeka (Kornkasten) arveraamatud, tõestuskirjad j. m.;

Linna-mõisate kohta käivad aktid ja vakuraamatud peamiselt XIX sajandist (ka rootsiaegseid);

Linnatöölise rullad;

Senati käskkirjad, keskvalitsuse ja kubermanguvalitsuse plakaadid ja publikaadid (osalt trükitud) ja dubletteksemplarid;

Maksuvalitsuse, kameraalõue (1798—1865), prokuröri asjad;

Kindralkuberneri, sadamakomandandi, Eestimaa sõjavõimude, tolliameti, toitlustamiskomisjari-aadi, haiglase, aktsiisivalitsuse kirjad ja asjad XIX sajandist, enamasti selle esimesest veerandist;

Perekonna-nimistud (dublett), laua-juhendid, sadamakomisjoni raamatud, keskhindamiskomisjoni asjad;

Linna majandus- ja haridusosakonna arhiivid (esimene juba Rootsi aja lõpust, teine XIX sajandi esimesest poolest);

Linna ehitus-, tervishoiu- ja hoolekande-osakonna arhiivid XIX sajandi teisest poolest ja XX sajandist;

Kaupmeeste kirjad: siia kuuluvad enamasti kaupmeeste kirjad, mis nende omanikkude konkursi tõttu linna kätte sattunud.

Kahjuks on need ainult sissetulnud kirjad, kuna väljastatud kirjade üle mõned üksikud kontseptramatud ja koopiad olemas. Sellele vaatamata aitavad nad ilmestada Tallinna tähtsamate kaupmeeste kaubasuhteid, kaubitsemispiirkonna ja kaubavahetuse suurust ning elavust peamiselt XVIII sajandi viimaste aastakümnete ja XIX sajandi alguse kohta¹⁾. Kirjad on kaugelt suuremas osas saksakeelsed, tuleb aga sageli ette vene-, rootsi-, hollandi-, prantsuse-, inglise-, itaalia-, hispaania-, ka juudikeelseid. Suurim kogu kirje kuulub Peeter Duborghile (umbes 15.000 kirja 50 erimapis, juba jõutud alfabeetselt korraldada), teine suurem kogu kirje on sihitud omal ajal kaubamaja Jürgens ja Co:le (vast 8000 kirja umbes). Nimetamisväärsed kogud kuuluvad veel J. Chr. Zielichile, Jac. Joh. Gronickale, Falckile, Hambeckile, Hetlingile, Kaupertile j. t.;

F. G. v. Bunge kirjanduslik pärandus (enamasti juba tuntud; manuskriptid, ärakirjad jne.) ja muud asjad (näit. Käända mõisa kirjakogu Läänemaalt, hiljuti ostenud, XVII sajandi keskelt).

Deposiit-hoiule on antud Tallinna linnaarhiivile ja asuvad arhiivi uuemas osakonnas:

Focki sugukonnale kuulunud Sagadi mõisa (Virumaal, Haljala klk) kirjakogu, vanemad ürikud juba XV sajandist; Tapa mõisa kirjakogu;

Tallinna gildide arhiivid, saadud Töö-hoolekandeministeeriumilt, sisaldavad hulga huvitavaid ja uusi lisandusi linna ajaloole XIV sajandist peale. Koostuvad peamiselt kolmest arhiivist:

1) Suure gildi arhiiv, 457 pakki, raamatuid ja aktivihke, XIV sajandist peale viimase ajani (šraagid, gildivendade nimistud ja raamatud, protokollid, aktid, kirjavahetus, vaeste-, toetus-, leskede- jne. kassa- ja arveraamatud, diaarumid, aktsiisiraamatud ja protokollid jne.),

2) St. Kanuti gildi arhiiv XV sajandist peale (šraagid, protokollid, korraldused, oldermannideraamatud, mitmesugused tsunftide ametiteraamatud, arveraamatud, Harmonie-klubi ja vanadekodu-raamatud, pühapäevakooli raamatud j. p m.),

3) Toom-gildi arhiiv XVII sajandist peale.

Linnaarhiiv on püüdnud ka üksikute arhivaalide juurdeostu kaudu täiendada oma kogusid ja alustanud mõnes teises arhiivis üksikult teistest vastavatest arhivaalidest eraldatuna asuvate ja linnale kuuluvate aktide tagasinõutamist. Riigi Keskarhiivis Tartus asuvad linna protokollid ja aktid 1801—1830 ning mõned XIX sajandi viimsest veeran-

¹⁾ Vastavalt varemate sajandite kohta aitavad seda teha arhiivi vanas osakonnas asuvad XV, XVI ja XVII sajandi kaupmeeste raamatud ja kirjad.

dist; teised protokollid asuvad kõik linnaarhiivis. Väga tihti aga vajatakse linna ja muude asutiste kui ka eraisikute poolt just nende aastate kohta käivaid teateid; et aga vastavad protokollid koha peal ei asu, jäävad teated muretsemata. Selle ebaloomuliku olukorra kõrvaldamiseks on linnavalitsus samme astunud, mis seni osutunud tagajärjetuks.

Meie nägime juba eelpool, et linnaarhiivi aineil ja toimetustena on ilmunud varemil aastail rida allikmaterjalide-kogusid ja arhiiviuurimusi. Üheks sääraseks arhiivitoimetuste vahelüliks (järguks III seeriale — „Tallinna linnaraamatutele“) tahab olla, nagu raamatu eessõnas mainitakse, Tallinna linnaarhiivi väljaandel 1917. a. esimesel poolel ilmunud, käsikirjas aga juba 1914. a. paigu valminud, dr. Spindleri töö: *Исторія больницъ гор. Ревеля*; selles ei ole küll sugugi täielikult ära kasutatud kõik need materjalid, mis linna seekide, hospitalite ja haiglate kohta olemas linnaarhiivis. Toimetuste (IV järgu) ilmumine teostus alles 1923. a. aastal. Nende toimetuste ülesanne on avaldada kommenteeritult arhiivis leiduvaid seni ilmutamata tähtsamaid arhivaale ja peamiselt arhiivis kui ka osalt mujal asuva ainekogu põhjal koostatud eriuurimusi mitmesuguste küsimuste üle Tallinna ja muu Eesti ajaloo alalt. Toimetuste uue järgu esimese numbrina ilmus mainitud aastal siis veel arhiivi teenistuses mitte viibivalt cand. hist. P. Johansenilt „Eestikeelsed palved Kullamaalt“, mis on vanimaid eestikeelseid kirjakeele mälestusmärke ja võetud vanemast Kullamaa vakuraamatust. Toimetuste järgmise numbrina ilmub 1925. aastal samalt autorilt „Vana-Liivimaa vanim vakuraamat“ ühes vastava sissejuhatusega ja tekstiselgitavate märkustega: „Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat 1435—1507“. Selle vakuraamatu ilmutamisega on tahetud nagu tähistada uut töövälja, mis avaneb meil veel Eestimaa vakuraamatute avaldamise ja neis leiduva agrarpoliitilise ning genealoogilise materjali teadusliku läbitöötamise alal. Toimetuste kolmanda numbrina on käesoleval aasta algupoolel trükist ilmunisel linna-arhivaar O. Greiffenhageni poolt „Tallinna vanimad linna arveraamatud 1363—1374“ („Die ältesten Kämmererbücher der Stadt Reval 1363—1374“), kus antakse peale muu tekstikohase sissejuhatusena ka lähem ülevaade Tallinna linna selleaegsest rahandusest. Järgmise numbrina oleksid ette näha dr. P. Johanseni toimetusel „Katken did vanimast linna saateraamatust“ (umbes 1356—1452), mis sisaldab eestisele elemendile õige huvitavat õigusajaloolist ja genealoogilist ainet. O. Greiffenhagen on töötanud linna ajaloo üksikute küsimuste kallal ja avaldanud Tallinna veejõudu kasutava ja eriti paberitööstuse üle ajaloolise ülevaate Tallinnas asuva Põhja paberi ja puupapi tehase A. Ü. poolt 1922. a. ilmuta-

tud raamatus: „Die baltische Papierindustrie“. Kuid et mainitud raamat laiematele ringidele raskesti kättesaadav, otsustas autor avaldada oma käsitluse äratrüki „Beiträge zur Kunde Estland's“, mis ilmuski mõne väiksema muudatusega ajakirja XIII köite 4. vihus (lk. 105—128) pealkirja all: „Zur Geschichte der Wasserindustrie Revels“. Samas numbris ilmus temalt ka Danzingi arhiivist ühe Tallinna üriku ärakiri Preisi rahusobituste üle a. 1456. Selle ajakirja XI köites¹⁾ avaldas ta: „Das Tagebuch des Peter von Halle“; ta on kirjutanud ka sissejuhatava käsitluse Tallinna ajaloo üle Kluge u. Ströhmi poolt 1926. a. väljaantud „Illustrierter Führer durch Reval und seine Umgebungen“ 5. trüki jaoks ja kontrollinud selle juhi muid, ajalugu sisaldavaid peatükke, ühtlasi avaldanud teisi vähema tähtsusega käsitlusi²⁾. Dr. P. Johansen oma arhiivis töötamise ajal on erilist huvi avaldanud algallikate tundmaõppimise ja avaldamise vastu. Sääraste arhiiviurimuste tulemustena oleks mainitavad: „Über die Schweden bei Reval“ (Beiträge, XI, lk. 42—50), „Ordensmeister Plettenberg in Reval“ (Beitr., XII, lk. 100—115), „Das Fragment einer ältesten Einwohnerliste Revels“ (Beitr., XIII, lk. 51—53), „Drei Soest-Urkunden aus dem Reveler Stadtarchiv“ (Aus Soester Vergangenheit, Soesti Ajaloo Seltsi ajakiri, 42.—43. vihk, 1927, lk. 89—95, kaks ürikut a. 1433 ja üks a. 1437), siis linna eestise elemendi, eesti keele ja põllumajandusliku olu kohta kirjutised: „Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost“ (Ajalool. Ajakiri 1926, nr. 3), „Teateid vanimast eesti katekismusest“ (Eesti keel 1927, nr. 5/6), „Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte“, kus muuseas esitatakse katkendeid Tallinna piiskopi vakuraamatust umbes a. 1330 (ilmub lähema „Beitr.“ numbris) j. m. t³⁾. Arhiivis lühemat aega korraldajana tegelenud allakirjutanu on arhiivimaterjaldest avaldanud mõne dokumendi Rootsi aja kohta („Lisandusi Rakvere ajalooole Rootsi aja lõpul“, Ajal. Ajakiri 1927, nr. 3 j. t.). Arhiivi külastanud või temaga kirja teel ühendust pidanud uurijaist on mitmed avaldanud rohkele linnaarhiivist päritolevale materjalile tugevaid töid. Osalt Tallinna linnaarhiivi aineid käsitleval, juba enne ilmasõda ja ilmasõja aegu kogutud

¹⁾ 1925/26, lk. 1—17.

²⁾ Vt. näiteks tema „Ein Streifzug durch die Geschichte Estlands“ j. t.

³⁾ Ka oma töös „Siedlung u. Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (Verh. d. G. E. G., 23. Bd., Dorpat 1925) on autor sageli kasutanud linnaarhiivi materjale; ühtlasi on ta valmistanud rohkesti ärakirju valmiva järgmise „Urkundenbuchi“ jaoks ja teistele.

materjalil ilmusid: prof. L. Arbusowi kapitaalne teos „Die Einführung der Reformation in Liv- Est- und Kurland“, Leipzig 1921, dr. med. J. Brennsohni „Die Aerzte Estlands“, Riga 1922, j. t., iseäranis mainimisväärsena aga prof. Wilhelm Stieda poolt „Hildebrand Veckinhusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert“, Leipzig 1921¹⁾. Arhiivist tehtud ära kirju leidub õige mitmeid Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt prof. A. R. Cederbergi ja prof. A. Saareste toimetusel ilmuvas kogus „Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi“ (A. E. S. toim. XIV, Tartus 1927, vihk I).

Niisama, nagu see eelmise teose juures, on ka A. Plaestereri töö „Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker“ (Beitr. XIII, lk. 1—47; toob rohkesti uusi materjale Tallinna eesti soost elanikkonna kohta) juba arhiivis viimaste aastate töötamise tulemus. Samuti on töötanud siin mitte ammu tagasi dr. R. Hausen Helsingist, tehes ära kirju tema toimetusel ilmuva „Finlands medeltids urkunder“ järgmise, V., osa jaoks; Riias ilmumiseks ettevalmistusel oleva „L. E. u. K. Urkundenbuch'i“ I seeria 13. raamatu jaoks on samuti töötanud dr. A. Bauer 1472—1482. aa. ürikute kallal; mag. A. Köcher (Kopenhaagenist) on valmistanud Daani kuningate kirjadest ära kirju Daanis ilmuvale vastavale allikkogule, mitmeid teateid arhiivist on kasutanud oma töis veel L. Arbusow²⁾, W. Meyer³⁾, Fr. Rörig Kielist, möödunud aastal surnud Hermann v. Bruiningk⁴⁾ ja väga paljud teised. Mitte üksi arhivaale pole kasutatud, vaid on tehtud neist endist ülesvõtteid ja avaldatud neid selgituseks või illustreerimiseks teaduslikes väljaandeks. Arhiivimaterjali on kasutanud ka mitmed üliõpilased oma graduaaltööde jaoks. Valmimisel on A. Plaestereri poolt vanema Tallinna hüpoteegiraamatu ära kiri, mis sisaldab tähtsat materjali Tallinna õigus- ja varandusajalooliste olusuhete tundmaõpiks keskajal Arhiivist saadud materjalile tugeb kohati dr. P.

¹⁾ Selle üle vt. muuseas O. Greiffenhagenilt „Hildebrand Veckinhuseni ärikirjad“ (Ajakiri 1924, nr. 3, lk. 108—111).

²⁾ Näiteks Oskar Stavenhageni ja tema poolt toimetatud „Akten u. Rezesse d. Livl. Ständetage“ 1. raamatu 2. vihk (Riias 1923) ja ainult tema poolt sama raamatu 3. vihk (Riias 1926); edasi tema „Die altlivländischen Bauerrechte“ (Mittl. a. d. livl. Gesch., 23. Bd., Riga 1924—1926, lk. 635 jj.; ära kirjad dr. P. Johanseni poolt temale saadetud).

³⁾ Dr. William Meyer, Zwei Königsberger Urkunden in Reval (Mittl. d. Vereins f. d. Gesch. v. Ost- u. Westpreuzen 1927, nr. 2).

⁴⁾ Dr. Herm. v. Bruiningk, Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545), B. II, Riga 1923.

Johanseni poolt teostatav uurimus *Liber census Daniae* ja Eestimaa olude üle XIII sajandil, kuna Tallinna kaubandusliku olukorra vaatlemine XVII sajandi lõpul erilises töös on tehtud ülesandeks allakirjutanule. Üheks tähtsamaks tööks arhiivile kujuneb tulevikus nähtavasti Tallinna üle kavatsetava koguteose ajaloolise külje vähemalt osaline koostamine, iseäranis Tallinna majandusliku ajaloo kujutus, kuna poliitiline ja kultuurajalooline külg on juba leidnud võrdlemisi täpsat fikseerimist Nottbeck-Neumanni teoses Tallinna üle.

Teaduslikest töist kõneledes peab mainima üht arhiivi nõrka kohta, — tema väikest käsiraamatukogu, mis olevikus tõuseb ainult umbes 530 numbrini. Selles suhtes on näiteks Tartu linnaarhiivi käsiraamatukogu märksa paremas olukorras¹⁾. Kuigi Tallinna linnaarhiivis leidub võrdlemisi täielikult „Revalensia“, puuduvad seevastu mitmed õige tähtsad käsiraamatud ja allikogud. Et Tallinnas suuremaid teaduslikke raamatukogusid (Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogu, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar-gümnaasiumi fundamentaalkogu, osalt Tallinna Linna Keskraamatukogu ja Riigiraamatukogu) linnaarhiivil on töö juures võrdlemisi täielikas kasutada, astuti 1927. a. vastava asutisega läbirääkimistesse Tallinna Linna Humanitaar-Gümnaasiumi üldiselt väga vähe kasutatavast põhiraamatukogust tarviliku „Baltica“ hankimiseks arhiivile. Läbirääkimiste tulemusena saadi ainult teatavaid soodustusi põhiraamatukogu kasutamiseks

Peale eelnimetatud teadusmeeste on arhiiviga isiklikku külastamise või kirja teel ühenduses seisnud paljud tuntud keeleteadlased ja ajaloolased nagu näit. mag. Aakjaer (Kopenhaagen), dr. Almquist (Stokholm), dr. Brümmer (Utrecht), dr. Busch (Riia), prof. Cederberg (Tartu), dr. Collijn (Stokholm), dr. Friedenthal (Tallinn), dr. Katara ja dr. Korhonen (Helsingi), dr. Kretschmar (Lüübek), prof. Moser (Heidelberg), mag. Ruuth (Helsingi), prof. Saareste (Tartu), dr. Schulte (Münster), dr. Sehwers (Miitavi), prof. Sild (Tartu), prof. Taube (Berliin), dr. Tobien (Riia), prof. Vogel (Berliin), prof. Wolfram (Frankfurt M. ä.) j. p. t. Toimetuste-vahetuses ning muus teaduslikus läbikäimises on arhiiv samuti olnud viimaste aastate jooksul paljude kodu- ja välismaa teadus- ning administratiivasutistega, nagu näit. Tartu ülikooli juures asuva mitme teadusliku seltsiga, komiteega, raamatukoguga ja toimetusega ning Riigi Keskarhiiviga, Tallinna Riigiarhiiviga ja Eestimaa Kirjanduse Seltsiga, Rakvere linnaarhiiviga, Riia linnaarhiiviga, raamatukoguga, Ajaloo- ning Muististe-Seltsiga ja Läti Kultuurfondi Valitsusega, Soome Riigiarhiiviga ning Ülikooli raamatukoguga Helsingis, Turu linnaarhiiviga,

¹⁾ Tartu linnaarhiivari hra E. Tenderi andmeil.

Stokholmis Riigiarhiiviga, Kuningliku raamatukoguga ja Kindralstaabiga, Berliini, Leydeni, Lundi ja Upsala ülikoolide raamatukogudega, Kopenhaageni, Königsbergi ja Lüübeki riigiarhiividega, Hansa ajaloo seltsiga¹), Altona, Danzigi, Kölni, Münsteri, Schwelmi, Soesti linnade arhiividega, Haagi kuningliku raamatukoguga, New Yorgi avaliku raamatukoguga ja The Explorers Club'iga, Vene Teaduste Akadeemiaga Leeningradis, Poola Teaduste Akadeemiaga Krakovis, Saksa Akadeemiaga Münchenis, Deutsche Büchereiga, Kaubanduskambriga ja Välismaa Instituudiga Leipzigis, Hamburgi Ida-Euroopa Instituudiga jne.

Kokkuvõttes mainitagu, et arhiivi töökava näeb ette arhiivi ülesandeks: Tallinna linna arhivaalide alalhoidmise, määritlemise ja korraldatult kohaleasetamise nende kuuluvuse järgi teatava ajajärgu või asutise tegevuspiirkonna liiki, samuti muid teaduslikke ja tehnilisi töid arhivaalide kasutamise kergendamiseks; arhivaalide uurimise mitmesuguste ajalooliste küsimuste üle linnavalitsuse, üksikute asutiste, eraisikute j. t. ülesandel või järelepärimiste peale kui ka isiklikul initsiatiivil; materjalide muretsemise ja teadete andmise soovitud küsimuste üle (linna-ajaloo, genealooia, varandussuhete, õigusajaloo j. m. alalt); ajalooliste algallikate ja uurimuste avaldamise, üldse teaduslike tööde algatamise ja toetamise võimaluse määral, teaduslike asutistega ja uurijatega suhete loomise ja alalhoidmise; linnaasutiste arhiivide ülevõtmise; linna-ajaloole lisandusi andvate arhivaalide juurdemuretsemise; üldse linna mineviku tutvustamise ja arhivaalide näitamise võimaluse piires soovi avaldanud külastajatele j. m.

Kuigi arhiivi tegevus on viimasil aastail järjekindlalt elavamaks muutunud, tuleb ikkagi soovida, et ajaloolaste huvi arhiivis asuvate äärmiselt mitmekesiste ja väärtuslike materjalide vastu veel enam kasvaks. Siin peituvate seni uurimata ainete rohkus on väga suur, iseäranis linna majandusliku elu arenemise, käsitöö, tööstuse ja kaubanduse alal. Seda ala, mis keskaegse kui ka hilisema Tallinna nii tuntuks tegi muude Hansa ja Põhjamaa-linnade seas ning mille üle arhiivis leidub eriti rohkesti materjali, on seni kahjuks veel õige vähe uuritud; olemasolevad üksikud tööd valgustavad seda enamasti kitsais aja- või tegevuspiires. Selle materjali uurimine toob uut lisa ka muu Eesti majandusloole, kui arvestada neid tihedaid kaubitsemissuhteid, mis Tallinnal olid oma tagamaaga, Eesti ja Liivi aladega ja linnadega. Ka osalt juba uuritud ained pakuvad veel palju uut. Näit. ilmnevad võrdlemisel Bunge poolt algatatud ürikutekogu juures mõningadki eba-

¹; Teatavasti astus Tallinna linn 1926. a. selle seltsi liikmeks; tema esindajana võtab harilikult linnaarhivaar n. n. „Hansa-päevadest“ osa.

täpsused ja puudumised. Samuti võib leida, et Bienemanni avaldatud kirjad ja ürikud Vene-Liivi sõja aja kohta aastail 1558—1562 ei moodusta sugugi veel tervet seda kirjade hulka, mis arhiivis selle aja üle olemas. Paljusid ei leidu Bienemannis; samuti pea täiesti kasutamata on senini jäänud vastavate aastate kohta rae väljaläinud kirjade kopiaal-raamatud, mis osalt Törne poolt regestidega varustatud.

Erilist tähelepanu tuleks aga just eesti ajaloolastel pöörata neile rohkeile materjalidele, mis mitmekülgsest valgustavad eesti rahvuse elu-olu juba varajaist ajast peale ja tihti võimaldavad üsna ootamatuid ja huvitavaid leide, nagu seda tõendavad eesti vanemad palvetetekstid Kullamaalt, eestikeelsed talurahvaõiguse teksti katkendid, vanemad eestikeelsed jutlused ja rida muid. Üllatavalt palju teateid saavad siit kahtlemata mitte üksi eesti ajaloolased ja sugukonnauurijad, vaid ka keeleteadlased ja etnograafid. Sest tihti võib leida vanemaist akttest kirjeldusi maal elavate eestlaste (talurahva) põllundus- ja käsitööstade, rõivastuse ja muu säärase üle (eriti pärandusinventaarist). Ka vanemad ordu- ja rootsiaegsed kaupmeeste raamatud, mis sisaldavad teateid kaubitsemise üle maarahvaga, on head allikad. Tallinna linnaarhiivis leiduvast suurest eesti kohanimede materjalist ei saaks mingil tingimusel mööduda, kui kavatsetakse välja anda kord teaduslikult koostatud eesti kohanimede seletisnimistu või ajalooliste maakaartide kogu. Näiteks üks säärane eesti keelele ja ajaloole mainimisväärseid lisandeid toov ja kord lähemalt uurida tulev arhivaal on n. n. *Liber salvi conductus qui nobilibus aequae ac civibus forensibus ex inquilinis a consulibus Revaliensibus pro qualitate delictorum olim concessi atque indulti sunt* (Geleits-Buch, saate-raamat) aastate 1515—1626 kohta¹⁾. Siin esinevad väga paljud eestlased, nagu: 1534. a. Raudisep Hanne, bur; 1548. a. Rattas Jurgen; samal a. Raditalue Jürgen; 1553. a. Punnakael Hannus; 1566. a. Sawjalck Matz, Steinwerter; 1568. a. Roykasz Marten, Narriepoick; samal a. Kilckejanny Hans; 1576. a. Wabatickipoick Matthis; 1596. a. Kiwita Jan, arbeitsman ja Punnapä Jan, bur; sama tähelepanuväärt on ka väga suurel arvul esinevad kohanimed (Vstallu Jan tho Waylakulla — 1547. a., Humalakulla Kegele waldas 1544. a. j. t.). Järjekult on Tallinna linnaarhiivil anda veel palju huvitavaid uusi lisandusi uurijaile Eesti ja ka naabermaade ajaloo jaoks.

O. Liiv.

¹⁾ TLA, Aa 17.

Itineraria in Sueciam et Livoniam anno 1700.

Nimetatud pealkirja all leidub Viinis asuvas koja-, õue- ja riigiarhiivis — Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien — kaustik, mis sisaldab kaks teekonna kirjeldust: Böömimaalt Rootsi ning Rootsist Liivimaale¹⁾. Kirjelduste autoriks on keegi meile tundmatu jesuiit, kes reisidel saatis Austria keisri saadikut krahv Gotthard Helfrid von Weltzi. Krahv Weltz oli saadetud Rootsi kuninga Karl XII juurde, et rahu sobitada viimase ja tema vaenlaste vahel²⁾.

Kirjutis on ladinakeelne, kvart-suuruses ja sisaldab 20 lehekülge peenelt kirjutatud teksti. Esimeses osas, mis sisaldab 16 lehekülge, kirjeldatakse alul reisi Böömimaalt Rootsi, kuna 8. leheküljest kuni selle osa lõpuni, s. o. 16. leheküljeni, käsitletakse Rootsi riigi seisundit — *Hodiernus Regni Sveciae Civilis, Militaris et Ecclesiasticus status sub Imperio Serenissimi Regis Caroli 12.* Nimetatud riigi seisundi kirjelduses leiavad käsitlemist ka Rootsi riigi provintsid, nagu Liivimaa j. t. Nii on, näiteks, pealkirja all — *Academiae* — muuseas öeldud: *Dörpt transl. anno 1699 Pernaviam. Comes Dahlberg*³⁾. Teisel kohal, kus kirjutatud kohtutest, on öeldud: *Provinciae appellant: ad Judicium, quod in Dörpt: Livonia, Ingermanland. Sed Civitas Narva appellat in Abo Riga et Reval, quae observant leges Livonicas, appellant Holmiam, obtinuerunt sibi hunc honorem ad suum incommodum*⁴⁾. Ja sääraseid märkusi leidub veelgi.

Teine osa pealkirja all *E Suecia in Liunioniam* sisaldab neli lehekülge teksti. Selle osas on aset leidnud meresõidu kirjeldus Stokholmist Tallinnani, millele järgneb Tallinna kirjeldus. Leheküljel 20 katkeb järsku käsikiri ja järgnevad tühjad lehed. Nähtavasti on kirjeldus jäänud lõpule viimata.

Tallinna kirjeldus aastast 1700 on meie suhtes tähtsaim ja huvitavaim osa käsikirjast. Temas kirjeldatakse korterikitsikust Põhjasõja sündmuste tõttu, Tallinna majade ehitusviisi, kirikuid ja teisi tähtsamaid ehitisi, tarvitusel olevaid keeli jne.

1) Vaata ka Constantin Edler v. Böhm, Handschriften des k. k. Staatsarchivs, 1872, lk. 287, № 1045.

2) Vrdl. F. F. Carlson, Karl der XII von Schweden, 1888, lk. 167 ja teised.

3) Lk. 15.

4) Lk. 9.

Alljärgnevas tekstis on kõik esinevad lühendused lahendatud, need aga, mis kahemõttelised olid või raskusi sisaldasid, on selgitatud joonealustes märkustes. Lühenduste arv pole üldiselt väga suur. Arvestades esijoonest teksti sisulise ja siis alles vormilise küljega on interpunktsioon ja suurte tähtede tarvitamine osalt otstarbekohasemalt muudetud.

Leo Leesment.

Itinerarium Anno 1700. E Suecia in Livoniam.

Holmiae dimidio fere anno commoratus, inde 8. Novembris cum excellentissimo domino legato in Livoniam itinere maritimo deveni. Determinata erat itineri dies 6. Novembris, et jam conducta itineri navis cum familia et impedimentis omnibus praecesserat in Wachsholm, tribus miliaribus Holmia. Sed vento in contrarium mutato subsistendum adhuc fuit usque ad 8. Hac igitur die lecto sacro et sumpto prandio vela solvimus et in regia una celoce prope meridiem in Wachsholm pervenimus. Inde usque ad noctem grandiore jam navigio impositi inter tormentorum explosiones favorabili vento delati sumus in Fahrsund, 10 miliaribus Holmia. Hic jecimus anchoram et pernoctavimus.

9 Novembris hora circiter 7, cum edormissemus, suspensa rursum anchora navigavimus usque in Capelscher duorum tantum milliorum iter¹⁾ mutatoque in contrarium vento iterum stitimus. Capellscher insula est cum miserabili popina quo sub meridiem excendimus in scapha et venatione leporum aliquamdiu distracti fuimus. Substitutum hic fuit integra illa die et in nocte.

10 Novembris primo mare mutato jam in melius vento et utcunque fortiter nos afflante iterum vela expandimus propulsique sumus continuo quasi turbine adhuc dum inter scopulos et saxa Sveciae (Scheren vocant) consequimur²⁾, ut jam hora 10 in aperitem³⁾ mare intraremus, ubi paulo post fere omnes coepimus infirmari et nausea stomachi laborare. Dies erat Mercurij et 4 tempora⁴⁾. Disputatum fuit Holmiae an non liceret tunc vesci carnibus, sed nemo vel comedere cogitavit et dominus secretarius jam in naufragium sibi exoptabat ac mori quo aegritudine sua liberaretur. Longe molestissima autem⁵⁾ sic affectus fuit nox cum non paulo antequam mare intrassemus ingens ibi tempestas oborta fuisset, quod nobis testata est navis — eine finnische schutte — nobis obvia propulsa sine malo sine velis nondum integre profundum a fluctibus quieverat, quibus ab imo adhuc impetebamur

1) Altkirjas: „iter“.

2) Altkirjas: „conseq.“

3) Nii seisab altkirjas. Öigem oleks „apertum“.

4) Nii seisab altkirjas.

5) Altkirjas: „a“.

et tota illa nocte tanquam in cunis ex latere uno in alterum jactabamur.

11. Ut autem¹⁾ dies illuxit, ego quidem adhuc vomui, at sumpto deinde uno alterove ovo revalui, sapuitque²⁾ sub prandium iterum cibus optimeque comedi. Navigavimus a favente continue vento, etsi amplius non ita vehemente venimusque in eam altitudinem, ut jam undique nobis Livonia appareret. Hora post meridiem 3 postquam prope Revaliam attigissemus et mutato in contrarium vento cogermur dissimulare tantisper directum iter et dextrorsum sinistrorsumque deflectire (laviren phrasi nautica), legatus quoque Gallicus comes Guiscar³⁾, qui hebdomada una ante nos Holmia discesserat repente extra scopulos Finlandiae in apertum mare prodivit ac prope nos comparuit, quem tormentis nostris solutavimus, qui simili queque humanitate respondit. Mansimus a nocte illa auff der Rhede undt vor ancker in ipsius urbis conspectu placideque quievimus usque in die altera qua fuit

12. Novembris qua statim mane ex nostris aliqui intrarunt urbem⁴⁾. Cum interea navis ipsum portum subingrederetur. Difficultas magna fuit inveniendi hospitium, erant enim domus omnes repletae hominibus patrijs e Narvensi vicinia profugis et illic receptis. Substitutum ergo in navi usque fere sub vesperum et quia continuo parabamus excendere neque pransi sumus neque sacrum adhuc legere potui cujus toto in itinere nulla occasio fuit. Hora circiter 4 post meridiem in littus expositi urbem ingressi sumus. Et excellentissimus quidem cum famulis in domo viduae cujusdam hospitium invenit pro coeteris in vicinia conductae mansiones. Mihi nescio cujus malitia assignata camera in domo mercatoris quam inhabitabat cum uxore et tribus puellis ruralis pastor hospitis in domo filius nunc a patre rure quoque a Moscovitis pulsus in domum paternam receptus. Hic mandato consulis judebatur paterna domo excedere et mihi locum dare. Sed deprecatus super humanitatem istam domini consulis et ne porro hominibus istis molestia fieret, ipse mihi hospitium cum domino secretario inveni apud senatorem quendam dominum Chrisoph. Michal. ubi annum illum quo Revalia mansi cum magna quiete transegi.

Est Revalia urbs Livoniae juxta mare Balticum metropolis in Esthonia, parte una qua orientem respicit Moscoviam, altera qua septentrioni opposita est Finmarchiam et deinde Lappiam ad occasum vero Sveciam had⁵⁾ meridiem totam Livoniam Curlandiae continendam habet. Aliquoties a Moscis oppugnata nunquam expugnata. Praecipui incolae mercatores sunt et potissima mercatura

1) Altkirjas : „a“.

2) Grammatiliselt õigem oleks : „sapiitque“.

3) Vt. lähemalt Carlson, Karl der XII von Schweden, 1888, lk. 167 ja teised.

4) Seega jõudis saatkond Tallinna 12 nov. (greg. kal.). Karl XII viibis seal kuni 5. nov. (jul. kal.); Carlson, lk. 167, 169, ja Nottbeck - Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, 1904, I, lk. 201.

5) Nii seisab altkirjas pro: „ad“.

frumentaria est. Nam quod 1. nobilis vel rusticus vendit huc invehitur atque a cive coëmitur ut rursum evehatur. Qua propter ¹⁾ domus fere ita constructae ut servando commode frumento serviant ex solido quidem lapide, sed non nisi una eaque infima contignatione et atrium versus hominibus habitabili. Facies exterior domorum plerumque est porta cum ponticulo gradibus plus minus 5 a terra elevatior inter duas grandes fenestras per quas vestibulum domus quod ingens plerumque est diem ac lucem recipiat. Cetera usque ad cacumen non videre est, quam mera granaria Schidtböden cum minutissimis fenestrellis et in contignationes fere nullas distinctis prorsus absque regula ac ordine cum una grandiore intermedia portae instar qua frumentum attrahitur.

Idioma cuius hic usus est germanicum est, sed apud plerosque Plattdeutsch. Plebs tamen et rustici specialius aliquid habent, loquuntur enim idioma non germanicum quod vocant undeutsch.

Vocaliter ²⁾:

Jörru Jerru! joocks ma tullen	Jörru Jorru sol ich zu dir
Erra tulle Ellaken	kommen
Micks ep ella eile tullenut.	Nein mein Liebe heute nicht
Eile ollin Ella üxenessä	Warumb hastu deine pflicht
Nüht ollen virbi viekesse	Gestern nicht in acht genommen
Tulle Honne homikulla	Gestern war ich gar allein
Siesz ollen Jelle üxinessse etc.	etc ³⁾ .

Cantilena est qua veteres coloni in Esthonia Deostros ⁴⁾ suos venerabantur.

Sunt in urbe 5 templa: Canonicatus juxta arcem in elevatiore colle, S. Nicolai, S. Olai, S. Spiritus et Templum Monasterij, quod fuit olim Moniale Cisterciensium mutatum nunc in Gymnasium Regium ⁵⁾, spectantia ad hoc bona pleraque possidet urbis gubernator. Ad Cathedralem Ecclesiam residet Episcopus cum alio Pastore Sveco. Alia vero templa habent singula suos Pastores cum uno plerumque Diacono seu Capellano Et concio quidem ubique fit idioma germanico, ad S Spiritum autem ⁶⁾ undeutsch, in templo Monasterij et alternis dominicis in Canonicatu suecico. Extra urbem capella formae non ineptae sed tignea est; illic finnico sermone pro concione dicitur ⁷⁾. Adhuc extra urbem in opposito

¹⁾ Altkirjas seisab: „pp“.

²⁾ Altkirjas: „vo“.

³⁾ Vrdl. Chr. Kelch, Liefländische Historia, 1695, lk. 14 ja 15; M. K a m p m a n n, Eesti kirjanduselo peajooned, I, 1912, lk. 105.

⁴⁾ Või „Deastros“. Nii seisab altkirjas. Tähendus teadmata. Thesaurus linguae latinae sees seda sõna ei leidu.

⁵⁾ Vaata Nottbeck-Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, 1904—, I, lk. 180 —, II, lk. 123. Võrdle üldse kõige ehituste kohta Nottbeck-Neumann, I ja II.

⁶⁾ Altkirjas: „a“.

⁷⁾ See oli vist soome-estli Kaarlikirik, mis aastal 1710 maha põles. Nottbeck-Neumann, II, lk. 122.

littore maris visitur alia ecclesia diruta, cujus magnificentiam veterem testantur relicta illic rudera Monasterium Brigittae hodie-dum dicitur. Erat enim ¹⁾ olim monasterium hujus nominis monachorum Cisterciensium.

Inter vetera urbis memorabilia est domus in qua celebrant conventus suos tribus opificium quam vocant die kleine Gülstube nunc repleta captivis Moscis. Haec domus S. Canuti fuisse dicitur et tempore Catholico tanquam sacellum culta ac sanctificata quod testantur adhuc ibi praestantes imagines et statuæ sanctorum.

Item domus der Schwarzenhäupter. Congregatio vetus est sic dicta nobilium et praecipuorum de urbe in quam ipse quoque Gustavus Rex Sveciae inscriptus legitur. Habet haec nescio quid privilegiorum a regibus ob celebrem victoriam contra Moscovitos olim obtentam; ceterum haec domus conventualis est potissimum ad computandum cum membra congregationis conveniunt, quod daepissime fit per annum, ubi inter tormentorum explosiones, tympanorum ac tubararum clangorem diebus ac noctibus strenue hauritur et fratrum sanitas promovetur. Dederunt congregationi huic nomina sua inter similes applausus et computationes omnes simul legati qui hic aderant Caesar Gallicus ac Danus. Dignum visu est etiam ²⁾ armamentarium ditissimum tormentis bellicis extra centena quae praestant in moenijs parata ad ictum.

Mechanicis singularis nota urbis ostenditur in templo S. Nicolai quae est in pilastro uno templi super quadrato lapide insculpta. Signum dominij, quod ibidem habuit ordo Teutonicus. Est praeterea hujus S. Martyris vita tota depicta in volvis majoris arae, quam nemo hucusque videbatur observasse aut intellexisse. Optabat enim pastor loci cum mihi eam exhiberet scire, quid hoc picturae esset Erat ³⁾ depicta tota martyristius vita divisa in 12 forte quadratas tabulas. In una visitatio illi facta a Christo in carcere, suscitatio mortuj in facie Imperatoris conversione ⁴⁾ Imperatricis. Decollatio etc In eodem templo asservatur inter muros sacristiae 5 portulis ferreis custodita ⁵⁾ monstrantia ⁶⁾ von 24 plundt silber opus per vetustum integerrimum tamen adhuc et pulchrum, cuj secure servando clavis una penes pastorem altera penes unum ex senatoribus est. [Siin katkeb käsikiri ja järgnevad tühjad lehed]

1) Altkirjas: „n“.

2) Altkirjas: „en“.

3) Siin seisab altkirjas mõlema sõna vahel: „a“ või „ae“.

4) Altkirjas: „convers:“.

5) Altkirjas: „custoditu“ või „custodita“.

6) Altkirjas: „monstra ~ a“.

Kapitaalteos eesti kultuuriloo alal.

I. Manninen, Eesti Rahvariiete Ajalugu. Eritrükk Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatust III, Tartu 1927.

See läinud aasta lõpul ilmunud dr. I. Mannise töö, mille juurde kuulub veel värvitrükis rahvariiete album¹⁾, on oma üle 500 ulatuva lehekülgede arvuga ja umbes samasuure hulga piltidega juba väliselt suurimaks teoseks meie humanitaarteaduste alal. Et see teos ka sisuliselt pole vähem tähelepanuvääriv, eriti sõsarteaduste, nende hulgas ka ajaloo seisukohalt, on ehk õigustatud sõnavõtt temast selle ajakirja veergudel.

Siinkohal pole muidugi võimalik peajoonteski refereerida selle huvitava teose sisu, sest seal käsiteldavate tüüpide ja rühmade arv ulatub sada-sesse ja igaühel neist on oma ajalugu. Nagu autor eessõnas tähendab, ongi ta „püüdnud vaadata oma teemi ajaloolisest vaatekohast“. Vastavalt on teoses pearõhku pandud eri riietustüüpide arengule, kasutades selleks nii tüpoloogilist uurimist eesti materjali kallal kui ka võrdlusmaterjale teistest maadest ja igasugu kirjalikkude allikate andmeid.

Selle võrdleva käsitlusviisi kõrval leidub töös ka rohkesti kirjeldavat elementi, mis sageli ulatub suure üksikasjalisuseni. See nähtus on tingitud asjaolust, et suur hulk raamatus esitatud ainelist materjali tuleb siin avaldamisele täiesti esmaskordselt, mispärast juba lugeja seisukohalt on tarvilik käsiteldavate esemete ja nähtuste täppis ja põhjalik kirjeldus. Et meil on olemas väga vähe kasutatavaid deskriptiivseid rahvariiete kirjeldusi ja eriuurimusi üksikküsimuste kohta, on autoril tulnud anba nii kirjeldused kui analüüs samal korral ja pea ilma eelkäijate abita. Nii ongi mõned eriti huvitavad peatükid, nagu „suur- ja pool-suurrätid“, kujunenud monograafilise esituslaadiga ekskursideks, mis asjaolu muidugi kogusummas ainult tõstab teose väärtust, kuigi selle all teataval määral kannatab sisu ülevaatlikkus.

Kõneledes eeltööde puudusest meie rahvariiete ajaloo kirjutamisel ei või ometi mainimata jätta kadunud A. O. Heikeli tuntud tööd²⁾, mis peamiselt käsitleb just eesti rahvariideid. Siin tekibki küsimus, mida siis käesolev dr. I. Mannise töö pakub uut oma eelkäijaga võrreldes ja kui võrra selle ilmumine on õigustatud.

Parima vastuse sellele küsimusele saame vaadeldes allikaid, millele kumbki töö põhjeneb. Heikelil olid omal ajal tarvitada Tartus ja Helsin-

1) Eesti Rahva Muuseum. Eesti Rahvariiete Album. Album Estnischer Volkstrachten, Tartu 1927.

2) Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien von Axel O. Heikel, Helsingfors 1909.

gis leiduvaist kogudest 460 numbrit eesti rahvariietesse puutuvaid esemeid. Käesolev Mannise töö tugeb peamiselt Eesti Rahva Muuseumi ja Tallinna Eesti Muuseumi tekstiilikogudel, mille kogusumma tagasihoidlikult arvestades tõuseb vähemalt 15000 esemeni. Nii üllatavalt suureks on kasvanud meie materjalikogu nüüd, ja see kasvamine on aset leidnud just peale Heikeli teose ilmumist. Muidugi leidub praegustes kogudes väga palju sääraseid dublette, eriti vööde, paelte, peakatete j. m. aladel, mida vääri- liselt saab kasutada ainult teatavate eriküsimuste, nagu ornamentika, valmistamistehnika j. m. uurimisel. Ometi on viimase paarikümne aasta korjamistöö toonud esile terve rea varem tundmatuid esemeid ja üksikasju, mis võimaldavad palju täielikuma üldpildi andmise kui ka peenema arengu- analüüsi. Peale selle võimaldab praegune materjalirohkus palju täpsama ülevaate üksikute riidevormide levingust maa eriosades, millel on suur täht- sus riiete endi päritolu jälgimisel kui ka teatava maakoha rahvakultuuri iseloomustamisel. Kõnealusel Mannise töös esinebki terve rida levimis- kaarte ja nende arv oleks võinud vististi palju suuremgi olla, kui seda poleks tagasi hoidnud raamatu liigne paisumine niigi rikkaliku pildimater-jali tõttu. Materjali suure rohkuse pärast ei ole käesolevas töös võidud enam iga üksikut eset kirjeldada eraldi, nagu seda teeb Heikel, vaid on piirdu- tud tervete riietusrühmade kirjeldusega, esitades tüübilisi esemeid pildis ja kirjas.

Võiksimme ometi jätta edasise võrdluse nende kahe töö kohta, millest mõlemad on omal kohal, ja siirduda mõnede dr. Mannise töö meetodiliste iseärasuste vaatlusele, mis tingitud peamiselt materjali iseloomust.

Iga eesti kultuuriloo uurija on kaunis kahjetsusväärnes seisukorras selles suhtes, et meie maal puudub pea täiesti omapärane kunstielu, mis oleks peegeldanud ka kohaliku rahva ainelist või vaimlist elujärge. Kogu keskaja vältusel esineb meil pea üksik kiriklik kunst ja seegi võõraste meistrite kätes, nii et selles kuidagi ei väljendu meie rahva elu-olu. Kui võrratu halvemas seisukorras oleme sellepoolest näit. sakslastega võrrelduna, kelle rahvariietuse uurijad on võinud oma tööd põhjendada peamiselt vanus kunstitöis ja pilditeostes esitatud materjalile¹⁾. Meil esineb alles XIX sajandist alates H. Schlichtingi, F. Sterni ja väheste teiste balti kunst- nikkude töis rohkemal arvul etnograafilisi motiive. Vanemalt sajandelt leidub ainult üksikuid pildikesi Oleariuse ja Georgi reisekirjeldustes, samuti Hupelilt, kuna üksik kõige vanem eesti rahvariiete kujutis, mida autor leidnud õnneliku juhuse läbi, ulatub XVI sajandisse.

Palju parem pole lugu vanemate kirjalikkude mälestusmärkidega, kroonikate ja reisekirjeldustega, mis ka sisaldavad kaunis juhuslikke ja tihti

¹⁾ Vt. näit. Deutsche Volkstrachten vom XVI. bis zum XIX. Jahrhundert von Friedrich Hottenroth, 2. Auflage, Frankfurt am Main 1923.

ebamääraseid teateid eestlastest resp. nende riietusest. Autor on neid ometi jälginud väga hoolikalt ja püüdnud neist koorida välja kõik olulise, mis ka on õnnestunud. Teadete interpreteerimisel on sageli kasutatud koguni eesti kirjakeele vanemaid mälestusmärke, samuti muidugi XVIII ja XIX sajandi autorite Hupeli, Petri, Kruse ja paljude teiste töid. Kaugemale minna oleks siin võinud üksi arhiivimaterjalide kasutamise teel, mis aga tänapäeval veel pole hästi võimalik viimaste suuruse ja osalt korraldamatuse tõttu.

Neil tingimusil omab peale muuseumimaterjali erilist tähtsust naabermaade võrdlusmaterjal, mida käesolevas töös ongi kasutatud väga laial määral. Seetõttu on eriti läänest tulnud suurtelt kultuurmoodidelt meile laenatud riidetüüpide juures võidud nende päritolu ja siiajõudmise aega määrata sageli üsna kindlapiirilisel. Nii järjest eraldades nooremaid kihte ja laenusid, jõuame lõpuks vanemate tüüpideni, mil vasteid leidub peamiselt teistelt soome sugu rahvailt või lähemalt naabreilt või mis lasevad end jälgida kuni eelajaloolise ajani. — Oleks olnud väga tänuväärt, eriti laia lugejaskonna ja ka naaberteaduste seisukohalt, kui autor oleks annud ka mingi sünteetilise ülevaate meie rahvariiete arengust ja hinnanud neid meie üldise kultuuripildi seisukohalt. Nähtavasti on aga selleks aeg veel varajane, sest mitmed naaberalad nõuavad veel lähemat läbitööamist ning mõned küsimused ka rahvariiete alal ootavad veel lähemat valgustust rahvusvahelises raamis.

Jälgides raamatus esitatud üksikute riidetüüpide päritolu ja vanust leiame, et kaugelt suurem hulk neist on ühelt või teiselt poolt laenatud ega olegi nii igivanad kui seda tavaliselt arvatakse. See on vististi üllatuseks õigeusklikele rahvuslastele, kuid tõsiasi, mille vastu raske vaielda. Olgu öeldud, et näit. saksa kostüümuurijad¹⁾ oma rahvariiete kohta asuvad veel pessimistlikumal seisukohal, väites, et saksa rahvariided üldse ei ulatu vanemaile algkujudele kui XVI sajandi keskele ja et needki algkujud on olnud — kõrgemate seisuste riietus.

Küsimus kõrgemate seisuste mõjust rahvariietele, mida autor mõnel pool puudutab, ei ole meilgi huvituseta ja väärrib vist küll omaette uurimust²⁾. On ju teada, et teistes kultuurmaadeski kõrgemad seisused on etendanud tähtsat vahemehe osa rahvusvaheliste kultuurmoodide ja kohaliku rahvariide vahel. Meil teeb selleski küsimuses raskusi ülalmainitud vanema pildimaterjali puudus ja kirjalikkude teadete vähesus.

Ometi ei või meie rahvariietuse omapära suhtes asuda pessimistlikule seisukohale. Sest esiteks ulatuvad, nagu ülal mainisime ja nagu ka kõne-

¹⁾ Vt. Hottenroth, op. cit., lk. 1 ja Rose Julien, Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts, München 1912, lk. 9—11.

²⁾ Vrdl. Helmi Negro, Eesti Rahvakunstist, Tartus 1918, lk.17.

alusest teosest näha, mitmed meie riietuse osad kaugele muinasaega ja mitmed arkailised vormid on säilinud siin väga kaua (näit. on kokkuõmblemata riidetükk seelikuna veel XVIII sajandi üldiselt tarvitusel). Teiseks ei avaldu rahva omapära mitte üksi uute kultuurvarade loomises, vaid ka laenatute valikus ja ümbertöötamises, oma vajadustele ja maitsele kohandamises. Eriti on see maksev riietuse kohta, mis suurimal määral alluv isiklikule maitse- ja ilutundele. Et meie rahva loomisvõime sel alal on elavalt olnud tegevuses, näitab suur kohalikkude vormide arv, mis näit. peakatetes ulatub mitmekümneni.

Kuna enamik neist maitseväljendustest avaldub teataval piiratud maa-alal, ongi paljud rahvariiete uurijaist valinud materjali esitamisel topograafilise aluse. Nii on kirjutatud näiteks mitmed saksa¹⁾, rootsi²⁾, daani³⁾, osalt soome⁴⁾ vastavad tööd. Dr. Manninen on omas teoses valinud teise esitamiseviisi, kus ainekäsitlemine sünnib eri riietusosade piires tüpoloogilise jaotuse alusel. Niisugune meetod, mis esineb teisteski uuemais sedalaadi uurimustes⁵⁾, on kohasem seepärast, et ta annab selgema ülevaate iga teatava tüübi arengust, mis ongi olnud autori peamiseks eesmärgiks. Ka ei esine meil piiratud maa-ala tõttu liig suuri lahkuminekuid riietuse põhi-elementide tarvitamises, vaid tähtsamad riidetüübid on enamasti ülemaalse levinguga, vaheldudes muidugi üksikasjus.

Kultuuriloo seisukohalt oleksid olnud huvitavad ka mitmed riietusega ühenduses olevad kõrvalküsimused, nagu iluduse- ja toredusmõisted, leina- ja piduülikondade koosseis, maagiliste ettekujutuste tähtsus teatavate riideosade tarvitamisel jne. Käesolevas töös on neid riivatud ainult sel määral, kuivõrra see tarvilik riiete arengu seisukohast. Ka muidu on autor püsinud peamiselt tüpoloogilise uurimise piires, toimides otsuste tegemisel väga ettevaatlikult. Seeljuures on esile tõstetud rohkesti uusi probleeme, mille lõplik lahendamine praegusel andmeil veel pole võimalik ja mis pakuvad tänulikke teeme järeltulevaile uurijaile.

Lähtudes käsitletud seisukohtadelt on dr. J. Mannise raamat oma suure hulga uudismaterjaliga ja selle usaldusväärse analüüsiga, millele seltsib selge ja asjalik esitamiseviis, mitte üksi põhjanevaks uurimuseks eesti kultuuriloo, vaid ka väljapaistvaks saavutuseks rahvateadusliku uurimistöe alal rahvusvahelises ulatuses, mille väärtus kauaks peaks jääma püsima. Tuleb avaldada lootust, et sama põhjalikke uurimusi hakkaks meil ilmuma ka teistel rahvakultuuri aladel.

F. Leinbock.

¹⁾ Ülalmainitud Hottenrothi ja Julieni teosed.

²⁾ P. G. Wistrand, Svenska Folkdräkter, Stockholm 1907, ja Gerda Cederblom, Svenska Allmogedräkter, Stockholm 1921.

³⁾ Louise Ottesen, Danske Folkedragter, 1923.

⁴⁾ Th. Schwindt, Suomen kansan pukuja, I, Helsinki 1913.

⁵⁾ Näit. U. T. Sirelius, Suomen Kansanpukujen Historia, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXXI, Helsinki 1915.

Eesti iseseisvuse ajal ilmunud eestikeelne memuaarikirjandus.

Vaadates kvantitatiivselt seisukohalt tagasi meie memuaarikirjandusele leiame selle veel õieti hõreda olevat; kuid kvalitatiivselt vaatekohalt näeme sel alal mõndagi väärtuslikku. Ikkagi tuleb tunnustada, et ilmunud memuaaride kvalitatiivne väärtus ei vabanda ega asenda selle kvantitatiivset nappust. Isiklikud mälestised, päevaraamatud ja üldse igasugused isiklikud märkused on ajaloo uurimisele väga vajalikud allikad, kuigi neis võib esineda tõest kõrvalekaldumisi, subjektiivset, tahtlikku või alateadlikku tõsisasjade vääristamist. Kuid kas ei juhtu seda teataval määral ka koguni ametlikes aktides ja dokumentides. Ametlike aktide ühekülgne, sagedasti vaenulik suhtumine teatavasse sündmusesse ja nähtusesse on samuti subjektiivne ja erapoolik. Säärasest seisukohast peab objektiivne ajaloolane tihti tunnustama erapoolikuiks näit. ärkamis- ja venestusaja kohta käivad ametlikud aktid, mis sihilikult vääristavad meie rahvuslikke püüdeid. See on asja üks külg, kuid tal on veel teine. Ajaloolises arenemisprotsessis leidub palju nähtusi, mille kohta dokumentides pole säilinud mingisuguseid jälgi või mis on järgi jätnud õige nõrgad jäljed. Võtame, näit., ärkamisaja: dokumendid ei kõnele sel alal pea midagi ajajärgu üksikute tegelaste subjektiivsest kaasaelamisest, isiklikust ja massilisest vaimustusest. Üldse võivad nii mõnedki inimlikud üksikasjad memuaaride puudumisel jäljetult hääbuda ajarüppe.

Eestlaste kultuursem ja inimväärsem arenemisajajärk ei ulatu palju poolestsajast aastast üle. Ühiskondlikult õigusteta, majanduslikult täiesti sõltuv ja äärmises viletsuses vaevlev pärisori ja teoori valas oma mälestised, mõtted ja ideed šabloonilisse nii sisult kui ka vormilt — n. n. ajaloolisse rahvatraditsiooni. Hoolika ajaloolise kriitika abil leiame neist suure vaevaga objektiivseid andmeid ühe või teise ajaloolise sündmuse kohta. Siiski kajastub neis rahva šabloonilisis mälestisis nii palju väärtuslikku ainet, kui meie ei arvesta ainult seda, mis neis objektiivset faktide edasiandmise mõttes. Rahvatraditsioonis avaldub rahva ideoloogia, nii poliitiline ja sotsiaalne kui ka kultuuriline. Selle väite tõestamiseks tarvitseb meil ainult tähelepanu juhtida näit. kas või meie rahva ajaloolises traditsioonis leiduvale väga huvitavale ja sisult õieti kogukale materjalile, mis käib „vana hea Rootsi aja“ kohta.

Käesoleva kirjutise ülesandeks pole siiski jälgida rahva ajaloolisi mälestisi, vaid vaadelda üksikute isikute isiklike tähelepanekuid ja muljeid,

nii nagu need avalduvad memuaares, mis ilmunud peamiselt Eesti iseseisvuse ajal.

Meie ajal on leidunud ja leidub veelgi isikuid, kelle isiklik elu ja arenemine on ulatunud teoorjuse lõppaastailt läbi ärkamis- ja venestusaja ning maailmasõja kuni Eesti iseseisvuse päevadeni, isikuid, kelle vaimlised võimed juba niivõrra kõrged, et nad on võinud arusaava ja tähelepaneva pilguga jälgida sündmustekäiku meie aja eel käinud ajajärkudel, olles ise olnud neis juhtijaina või arenenud pealtvaatajaina, nii et neilt võiks täie õigusega oodata isiklikkude muljete ja tähelepanekute rikkalikke esitamisi.

Seni on seda aga väga napilt sündinud. Selle asjaolu üks mõjuvamaid põhjusi võis enne meie iseseisvuse tulekut peituda meie ühiskondliku elu väikseis avaldumisvõimalusis, mis ei lubanud vabalt avalikkuse ette tulla oma mõtete ja mälestistega. Arvatavasti leidub ärkamis- ja venestusajast üsna ohtralt ühe- või teistsuguseid isiklikke ülestähendisi, kuid nad on senini jäänud käsikirjadesse. Näit. on nüüd teada, et Ado Grenzstein ja J. Jõgever päevaraamatuid pidasid; neist on kirjanik ja kriitik Friedebert Tuglas oma uurimustes viimase oma tagajärjekalt kasutanud. Ja säärast avaldamata materjali võib olla veel küllaltki.

Iseseisvuse tuleku järel on oma memuaarid avaldanud kaks veteraani, kelle noorus ulatub ärkamisaega, kuna mehe- ja osalt vanaiga langeb venestusaega: kirjanik August Kitzberg ja ajakirjanik Anton Jürgenstein. Kitzbergi memuaaridest „Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused“ ilmus esimene anne a. 1924 ja teine a. 1925. Et need memuaarid jälgivad autori elukäiku umbes tema 40. kuni 45. eluaastani, siis ei saa nende pealkirjas täpsaks pidada sõnu „noorpõlve mälestused“.

Igatahes on see aga meie ajaloo uurimisele kasuks, et autor pühen-dab tõsist tähelepanu ka oma nooruse aegadele, mis meist kaugel. Kitzberg, kes sündis teoorjuse lõpu-aastakümnete kehvades oludes Lätimaa piiril, Laatre vallas, Puldre Alatare kandikohal, hiljemini õppis oma venna juures Niitsaadul Penujas ja venda aitas tema uuel õpetaja-kohal Pöögles valla-kirjutaja ametis, sai Pornusesse 1873. a. kihelkonnakohtu notaari Jermakoffi abiliseks, töötas hiljemini Pornuses, Mornas ja Abjas kihelkonnakohtu notaarina, oli selle järel Polli ja Pöögle kirjutaja ja vabanes venestuse tagajärjel kohast. Siis asus ta Viljandisse Viljandi Põllumeeste Seltsi ökonoomiks ja teotses hiljemini Kuramaal ja Riias, kust lõpuks siirdus Tartu.

See osa Kitzbergi elust ongi kajastuse leidnud kirjaniku memuaares. Ajaloolase huvi köidavad neis kõige pealt ta kunstniku iseloomule omase huumoriga tabatud Halliste-Karksi tüübid alates saunikuist ja ulatudes kuni mõisnikkudeni. Eriti tabavaid kujusid esitab ta Abja peremeestest: neist on mõned otse meisterlikud, nagu Vana Punt j. t. Osavate kontuuridega on

joonistatud ka Abja paruni Stackelbergi isik, kes reisis kui „Duc du Abia“ Euroopas ja kodus pidas imeväärt veidrustega kihelkonnakohtuniku ametit. Sama headeks osutuvad ka teised Kitzbergi Halliste-Karksi kihelkonnas võrsunud tüübid, nagu talumeestest mõisnikuks tõusnud Vidriks ja teised. Venna juures Niitsaadu koolis oli Kitzbergil hea võimalus tutvuda sealse vallakooli oludega, mille kohta ta maalib oma mälestistes ilusa pildi. Ka muidu leidub neis memuaares mitmesuguseid väärtuslikke andmeid Halliste-Karksi elu kohta, alates teoorjuse lõpu-aastaist. Kitzbergi memuaares ulatuvad ärkamis- ja venestusaja tegelasteni ja sündmusteni need osad, milledes ta kõneleb Kõrgemäe Annus Kase'st, C. R. Jakobsonist, selle matusest ja A. Grenzsteinist. Huvi äratavad ka autori mälestised tema Riias viibimise ajast, Riia eesti seltskonnast ja muust.

Tüsedä tähelepanijana esineb Kitzbergi kõrval Anton Jürgenstein, kes on avaldanud 1926. a. „Minu mälestused“ esimese ja 1927. a sama teose teise osa. Kui elunähtuste tabamisel Kitzbergi silm on kunstitugevam, siis on Jürgenstein seda jämedajoonelisem, kuid ühtlasi jõurikkam; ka sisaldavad viimase memuaarid meie ühiskondlik-poliitilise arengu joonelt kaugelt enam kui Kitzbergi ülestähendised. Jürgenstein, kes sündis 1861. a. Vana-Vändra taluperemehe pojana, käis kohalikus rahvakoolis ja peale Zimse seminari lõpetamist teotses aastail 1882—83 abiõpetajana Kärus, 1883—1885 koduõpetajana ja vallakirjutajana Orajõel, 1885—1905 Vändras koolijuhatajana ja õpetajana, on võinud, tugeses laialisele tutvusele asjaoludega ja oma teravale silmale, anda laialise ja huvitava kujutise ühe meie ärkamisaja tähtsama keskuse — Vändra — elu-olu kohta. Me leiame tema töös andmeid Vändra siseelu, nii vaimlise kui ka majandusliku, kohta, alates teoorjuse viimastest aastatest ja u'atudes kuni autori Vändrast lahkumiseni 1906. a. alul. Samuti väärivad Jürgensteini mälestistes tähelepanu tema jutustused Orajõe meremeeste ja sealse külaelu kohta; viimase suhtes pakub huvi kultuurivaene metsatagune kolkavaim ja teotsemine. Neis memuaares on eriti hinnatavad ka tema märkused Valga Zimse seminaris viibimise aja kohta. Senini on rõhutatud Zimse isiku tublidust ja tema suurt kasvatavat mõju meie tolleaegsele haritlaskonnale, on hinnatud asjaolu, et Zimse on meile annud hästi ettevalmistatud ja isiklikult arenenud õpetajaid. Kuid keegi ei olnud meil seni Zimset ja tema kooli nii ilmekalt iseloomustanud, kui seda teeb Jürgenstein oma mälestistes. Kui meil asutakse kord 1905. aasta ajaloo sündmuste uurimisele ja tarviliku kriitikaga arvestatakse igasuguseid asjakohaseid andmeid, siis on teadagi mõõdapääsematu tähelepanu pühendada ka Jürgensteini andmeile 1905. a. sündmuste kohta Vändras. Samuti pakuvad kohast materjali ka autori ülestähendised Pärnu maakonna õpetajate koosolekust 1905. a., rahvakoolide inspektor Prošljakovist j. m. Meie ühiskondliku, poliitilise ja kul-

tuurilise ajaloo uurijale leidub ohtrasti esemeid Jürgensteini mälestiste teises andes. Alates aastast 1906 on autor peale väiksemate vaheaegade olnud „Postimehe“ toimetuse liige, hiljemini ka toimetaja. Tervel sel ajajärgul oli tal võimalus teha väga mitmesuguseid tähelepanekuid, kokku puutudes lehe toimetuse ja muus asjus väga mitmesuguste Vene võimudega, nii Tartus kui ka Riias ja Peterburis, ja samuti Saksa võimudega okupatsiooni ajal. Ka on õieti huvitavad autori mälestised osavõtu ajast Vene teises duumas, ilmasõja päevilt ja Vene revolutsiooni aegadest Peterburis, Moskva riiklikust nõupidamisest ja väikerahvaste kongressist Kiievis.

Muidugi on raske siin esitada ja iseloomustada kõiki üksikuid momente Jürgensteini memuaares, kuid juba selle põhjal, mis äsja mainitud, selgub nende väärtus meie uuema ajaloo seisukohalt.

Hoopis vähem tähtsust kui eelmised kaks teost omavad Peeter Grünfeldti mälestised „Minevikku jälgimas“, ilmunud Tallinnas 1923. a. Need piirduvad peajoones andmetega kitsamalt piirilt ja nende autor ei osutu niivõrra osavaks ja teravaks tähelepanejaks kui eelmised. Grünfeldtil leiame andmeid ja muljeid ta koolikäigu ajast Rõngus, Tartu õpetajate seminaris õppimise ajast ja edasi ajult, mil ta teotses „Eesti Postimehe“ toimetuses Tartus ja Tallinnas, „Põllumehe“ toimetuses Tartus, „Rahva Lõbulehe“ ja „Päevalehe“ toimetuses j. m. Grünfeldti märkmed on üldse võrdlemisi katkendilised, lühikesed ega sisalda väga palju. Siiski võib neis leida mõnesuguseid andmeid.

Teravaks tähelepanejaks osutub ka Mihkel Martna oma teoses „Küläst“, mis ilmunud Tallinnas a. 1914. Selles esitab autor ajaloolasele tarvilikke ülestähendusi Läänemaa lõuna- ja Pärnumaa loodeosa kohta. Martna andmed on huvitavad peamiselt kultuur- ja majandusajaloo seisukohalt. Muidugi ei lepiks autor ise, kes pika arenemisprotsessi läbi teinud, nüüd kõigi oma teoses antud sünteesidega. Ka ei ole teose sünteetilised osad niivõrra mõõduandvad kui meid Martna töös peamiselt huvitavad üksikandmed, mis tugevad autori mälestistel.

Üle minnes hilisemat aega käsitlevatele mälestistele, pöörakem kõige pealt tähelepanu Marta Lepa omadele: „Mälestused“ I, ilmunud Tartus 1922, II, Tallinnas 1923, ja III, Tartus 1927. Esimene anne alatiitliga „1905. aasta romantika“ käsitleb 1905. aastat, teine omab pealkirja „1905. aasta järellained“ ja kolmas: „1905. aasta lõppvaatus“. Autor, kes saanud Tallinnas keskkoolihariduse, võttis pikema aja jooksul osa põrandaalusest liikumisest, vangistati 1905. a. juulis, vabastati sama aasta 15. oktoobril tööliste poolt, võttis 16. oktoobril osa Tallinna Uuel turul tööliste koosolekust ja sai haavata, vangistati uuesti selle aasta detsembris, saadeti Siberi Tobolski kubermangu asumisele, põgenes seal 1906. a. Peterburi, teotses seal põrandaaluses organisatsioonis, hiljemini

Kroonlinnas, Tartus ja Pärnus, siis jälle Peterburis ja Soomes. 1907. a. sügisel astus ta Peterburis kõrgemaile kommertskursustele, arreteeriti järgmisel suvel, oli kuni jõuludeni Peterburis Špalernaja vanglas, järgmisel aastal Riia keskvanglas; ta vabastati 1910.a. alul tagatise vastu, viibis kolm kuud vabana Tallinnas, vangistati siis uuesti ja saadeti tagasi Tobolski kubermangu Taara linna, kust põgenes 1910. a. sügisel uuesti Peterburi ja sealt Soome. See on Marta Lepa elukäigu osa, mis nüüd on leidnud täielise kajastuse tema mälestiste kolmes seni ilmunud köites. Lepa mälestistes kajastuvad autori kokkupuutumised, elamused, tähelepanekud ja kannatused pörandaaluses revolutsioonilises töös, vanglate seinte vahel ja mujal. Neis leiame terve rea väärtuslikke andmeid pörandaaluse liikumise kohta: liikumise eri suundade programmist, sellest osavõtnud isikuist jne. Lepp oskab jutustada ja oma tähelepanekuid suure elavusega edasi anda. Muidugi on mõnedki autori otsused kujunenud erilise psühholoogilise kõrgepinge all, olgugi et autor on nad hiljemini paberile pannud; see asjaolu annab mõnevõrra erilise värvingu tema otsustustele ja hinnanguile. Kuid vaatamata sellele väärivad tema mälestised eriti meie pörandaaluse liikumise jälgimisel täit tähelepanu.

Järgmine tähtis sündmuste-kompleks, mis leidnud memuaares järelkaja, on osalt ilmasõda, siis eriti Vene revolutsioon ja sellele järgnenud sündmused — enamlaste aeg, Saksa okupatsioon ja Eesti vabadussõda. Meie vara surmale suikunud andekama diplomaadi Jaan Poska päeva- raamat Pariisi rahukonverentsilt on A. H. Tammsaare poolt redigeerituna ilmunud Tallinnas 1921. aastal pealkirjaga „Eesti iseseisvuse võitluses kõige põnevamal ajajärgul“. Poska viibis 1919. a. algkuudel Pariisis seal toimuvate rahuläbirääkimiste ajal, nõutades liitriikidelt ühes teiste Venest eralduda tahtvate rahvaste esindajatega endisest Venest lahku- lõõnud rahvaste iseseisvuse tunnustamist. Arusaadavasti on tema mäles- tised meie ajaloo uurimisele äärmiselt tähtsad. Saatkonna töö (peale Poska oli selles veel teisi) polnud kaugeltki niivõrra tagajärjetu, nagu see tol ajal näis ja nüüdki võib võhikule näida. Huvitav on jälgida, kuidas Poska poliitiliselt selgelt mõtleva inimesena oskab oma painduva ja selge mõistu- sega õieti hinnata asjade reaalsel seisundit.

Poska ei olnud mingisugune doktrinäär ega diplomaatilise kooli läbi- teinud karjerist, vaid täiel mõõdul sel alal nii öelda *self made man*, keda tema loomulikud anded sundisid asuma tema õigele alale. Mainitud teo- sele on suureks kasuks Eesti välissaatkonnaga kaasa sõitnud ajakirjanduse agendi Eduard Laamani Poska päevaraamatule juurdelisatud kirjutis: „Eesti välissaatkond ja Pariisi rahukonverents“, mis täiendab ja selgitab Poska päevaraamatus puudutatud küsimusi ja asja- olusid, käsitleb kõige pealt Poska ülestähendistes valgustatud sündmus-

tele eelnenud olukordi, siis sündmusi paralleelselt Poska päevaraamatule ja lõpuks täiendades seda diplomaatiliste ja teiste olukordade kujutamisega peale Poska päevaraamatu osa katkemist kuni Eesti-Vene rahuläbirääkimiste alguseni.

Erilist väärtust omavad loomulikult veel memuaarid, mis käsitlevad meie vabadusvõitluse käiku, ja viimastest peamiselt säärased, mis pärit selle juhtivalt isikult. Nende hulka kuulub kahtlemata admiral Johann Pitka, kes võttis Saksa okupatsiooni ajal juhtivalt osa meie kaitseliidu pörandaalusest organiseerimisest ja vabadussõja lahtipuhkemisel organiseeris täie energiaga ja innuga soomusronge, laevaväge, tehes dessante laevadega piki Eestimaa randa kuni Narvani vaenlase seljataha, kes osa võttis landeswehri vastasest operatsioonist ja samuti Ingeri operatsioonist kevadel ja Krasnaja Gorka vastasest operatsioonist sügisel 1919. Meie vabadussõda pakkus eriti esimestel aegadel juba oma laadi tõttu väga soodsaid momente „partisanlikule improvisatsioonile“, julgele ning teravameelsele ettevõtlikkusele; ka hiljemini ei puudunud meie sõja kestvusel säärased momendid. Kõigeks selleks oli admiral Pitkal palju eeldusi: isamaa armastus, julgus ja mehisus, — omadused, millega ta suutis enesega liita homogeenseid elemente, neid vaimustades üritlikkusele ja sellega saavutades häid ja otsustavaid tagajärgi. Muidugi vajas meie vabadussõda sama tungivalt teisigi momente, mis aitasid pidada kindlat positsioonisõda j. m. Selles suhtes on kahtlemata suured teened meie kõrgemal väejuhatusel, kes oskas viimase võimaluseni kasutada Eesti sõduri tublidust ja sitkust tähtsaiks ülesandeks. Admiral J. Pitka osa meie vabadussõjas kajastub tema memuaares „Minu mälestused suure ilma sõja algusest Eesti vabadussõja lõpuni“, Tallinnas 1921. See töö sisaldab suurelt osalt andmeid isiklikkude mälestuste põhjal kuid arvestab ka igasuguseid päevakäske, korraldusi j. m. Kui meil valmib Eesti vabadussõja ajalugu, siis on muidugi võimalik sellesse vastava kriitika abil liita neidki väärtuslikke andmeid, mis leiduvad Pitka memuaares.

Kahju ainult, et meil puuduvad seni memuaarid meie vabadussõja teistelt juhtivalt isikult. Kuid sellel asjaolul võivad olla väga mitmesugused eripõhjused, mis takistavad vabadussõja juhte esinemast oma memuaariliste märkmetega. Vabadussõja ajaloo koostamiseks oleksid aga kõik niisugused andmed üliväga vajalikud.

Meil on seni ilmunud ainult kaks memuaaride kogu, mis seotud meie iseseisvuse tuleku ajalooa. Esimene neist on korraldatud kirjastusühingu „Postimehe“ poolt ja kannab pealkirja „Iseseisvuse tuleku päevilt“, Tartus 1923. Teine on ilmunud Eesti Ajakirjanikkude Liidu

toimetusel: „Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt“, Tallinn 1927, moodustades suurema mälestistekogu esimese kehaka kõite.

Esimene neist sisaldab rea kirjutisi Eesti avalikkude tegelaste sulest. Siin esinevad isikud, kes seisnud meie riigi tüüri juures või kes omavad teeneid diplomaatilisel ja sõjalisel alal. Nende kõrval jutustab oma mälestisi üks kohalik tegelane Keilast.

A. Birk jälgib artiklis „1917. a. revolutsiooni algul“ põnevaid olukordi revolutsiooni esimestel aegadel Tallinnas, neid raskusi, mis tekkisid korra alalhoidmisel Tallinnas, kui massiline liikumine ja selle juhid ähvardasid oma teotsemisega üldist julgeolekut. Sama autor toob artiklis „Eesti saadikuna Soome“ mõnesuguseid andmeid oma reisi üle Soome, kus ta käis okupatsiooni ajal Eesti valitsuse ülesandel. Saksa okupatsioonivõimude eest Soome pakku minekust, selle reisi üksikasjust kõneleb A. Larka kirjutises „Sõit Soome“. Samuti pakuvad huvi pikemad märkmed M. Martnalt kirjutises „Enne Saksa vägede maaletulekut“, milles autor kõneleb oma suhetest Soome sotsiaaldemokraatidega ja nende suhtumisest meie iseseisvus-liikumisse. Üsna väärtuslik on M. Martna artiklis „Mõned päevaraamatu lehed“ see osa, kus ta pakub üksikasjalisemaid andmeid oma kokkupuutumisest Briti valitsuse poolt Läänemerde saadetud laevastiku juhi admiral A. Sinclair'iga. A. Piip, kes iseseisvuse esipäevil mitmeti teotses Eesti asja huvides, on avaldanud kirjutise „Iseseisvuse esipäevilt“, milles ta kõneleb Eesti iseseisvuse mõtte tekkimisest, selle kasuks tehtud kavatsusest ja sammudest, ära märkides, mis selles suunas Peterburis ette võeti Inglise, Prantsuse ja Ameerika Ühendriikide saadikute juures. Eriti üksikasjaliselt jälgib ta neid takistusi, mis tulid ära võita Eesti välisdelegatsiooni liikmete reisiril Soome kaudu Lääne-Euroopa riikidesse momendil, mil Saksa okupatsioonivõimud olid peale tungimas Soome. Edasi peatub ta saatkonna teotsemisel Eesti iseseisvuse huvides Rootsis, Inglis- ja Prantsusmaal. Prof. Piibu kirjutist täiendab üksikasjalisemalt selles osas, mis puutub Eesti iseseisvuse heaks ettevõetud sammudesse Peterburis Inglise, Prantsuse ja Ameerika Ühendriikide saadikute ja Vene parteide esindajate juures, J. Seljamaa kirjutises: „Eesti esimesed diplomaatilised suhted suurriikidega“. Eesti kohalik esindaja Põhja-Venemaal aastail 1918—1919 E. Webermann käsitleb märkmetes: „Mälestused 1918 aastast“ neid samme, mis tehti sealsete eestlaste organiseerimise ja meie sõdurite Eesti väkke ületoomise suhtes. J. Tõnissoni kirjutises „Eesti iseseisvuse tähe all“ puudutatakse peamiselt neid raskeid olukordi, millistes meie valitsus pidi algama oma tegevust peale okupatsioonivägede lahkumise, kus tuli äärmiseis raskeis tingimuis luua riiklikku aparraati, organiseerida ja varustada sõjaväge, varustada, hankida raha jne. Enamlaste ülevõtmise üksikasju 1917. aasta novembri lõpus ja sakslaste üle-

võtmist okupatsioonija algusel täiendab oma mälestustega J. Kukk artiklis „Kaks „ülevõtmist“. Rudolf Premet näitab kirjutises „Mälestused Keilast“ enamlaste ülevõtmist 1918. a. jaanuaris Keilas ja kokkupõrget enamlaste ja Saksa okupatsiooni vägede vahel veebruari lõpus 1918. a.

Tähtsam kui äsjakäsiteldud kogu on kahtlemata „Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt“, ja seda eestkätt materjalide rohkuse, siis ehk ka veel esitatud andmete suurema väärtuse tõttu. Selles kogus on avaldanud mälestisi rida isikuid, kes võtsid ühel või teisel viisil osa meie avaliku elu juhtimisest või kes nii või teisiti seisid sündmuste keerise keskel. Juhivamaist avalikest tegelasist on esinenud oma memuaaridega Jaan Tõnisson, Otto Strandman, prof. K. Konik, prof. A. Piip, Karl Ast, August Peet, Aleksander Hellat, Th. Pool, Julius Seljamaa, K. R. Pusta ja mõned teised. Selles kogus on avaldanud oma mälestisi ka terve rida sõjaväelisi, kindralitest A. Tõnisson, A. Laška, E. Pödder, teistest sõjaväelistest K. Rothschildt, O. Kurvits, K. Kirschbaum, A. Kuulman, Theodor Käärik, Peeter Kann (kaks viimast nüüd siirdunud tsiviil (riigi) teenistusse. Ajakirjanikkude ja kirjanikkude hulgast on esinenud Marta Lepp, Ed. Hubel, K. A. Hindrey, A. Jürgenstein, K. E. Sööt, Arnold Schulbach, M. Juhkam. Peale selle leidub selles kogus mälestisi veel paljudelt teistelt. Järjekult on see kogu sisuliselt väga mitmekesine. Teadagi osutuks raskeks üldjoonteski ära märkida kõigi autorite kirjutiste sisu üksikult rääkimata juba selle lähemast iseloomustamisest.

Mälestistes esinevad andmed puudutavad väga mitmesuguseid erisündmuste komplekse ja nende üksikasju. Mõned neist on muidugi iseloomult tähtsamad, käsitledes kardinaalse iseloomuga fakte; teised, mis peatuvad enam kõrvalisil nähtusil, omavad loomulikult vastavalt vähem tähtsust, kuid on siiski ajaloolisele uurimisele küllaltki väärtuslikud. Tähtsamad sündmused on muidugi seotud Tallinna ja Tartuga, peamiselt esimesega. Tallinnas pidas Maapäev oma istungeid ja seal teetsesid meie tolelaegsed kesksema tähtsusega asutised.

Ka on teisedki Tallinna sündmused, nagu järk-järguline korralagunemine peale Vene revolutsiooni, enamlaste režiimi arenemine ja selle vägivaldne talitus võimu haaramisel, Saksa okupatsioonivõimude teotsemine meie keskvoimude ja asutiste vastu meie ajaloo seisukohast vaadeldes esmajärgulise tähtsusega faktid. Hinnates käesolevat memuaaridekogu sellelt seisukohalt tuleb esijoones mainida artikleid: Otto Strandman, „Autonoomia ja okupatsioon“, prof. K. Konik, „Mälestuste katkendid“, E. Kübarsapp, „Kaks võimu“, Karl Ast, „Maapäev“, Konstantin Lepp, „Toompea teenistuses“, August Peet, „Eestimaa toitlusametis“, Aleksander Hellat, „Revolutsiooni miilit-

sas", Robert Berendsen, „Tallinna sovet“, T. Braks, „Tallinna tehases 1917. aastal“, F. V. Mikkelsaar, „Mälestusi mõnest päevast“, M. Morrisson, „Maapäeva laialiajamine“, B. Mäns, „Tallinna elu 1917—18“, E. Hubel, „Tribunaal ja sõjatsensor“, prof. A. Lüks, „Esimene kuu Saksa okupatsiooni Tallinnas“. Tartuga on seotud võrdlemisi väiksem mälestiste kompleks. Selles suhtes tuleks muidugi kõigepealt arvestada eeltööd ja ettevalmistusi Eesti autonoomia heaks, mille kohta saame andmeid Jaan Tõnissoni kirjutisest „Eesti autonoomia tuleku päevilt“ ja juba mainitud Otto Strandmani artiklist „Autonoomia ja okupatsioon“. Tartuga on seotud ka Jaan Lattiku „Eesti esimene parlament“, milles ta esitab huvitavaid üksikasju Tartus 1917. a. märtsis peetud Eesti avalikkude tegelaste mitmepäevase nõupidamiskoosoleku kohta Eesti omavalitsuse aluste rajamise asjus. Tartuga on ühenduses ka K. E. Söödi artikkel „Karl Parts Eestimaa kubermangu abikomissarina“, samuti K. A. Hindrey kirjutis „Okupatsiooni avamäng“ ja prof. J. Mägi „Katkendid 1917—18. a. mälestustest“. Teiste linnade kohta leidub kogus mälestisi võrdlemisi vähemal arvul. Üsna huvitava kujutise Viljandi sündmustest enamlaste valitsuse ajast 1918. aasta algusel annab Joh. Animägi kirjutises „Seitse Viljandi „kontrevolutsionääri“. Narva sündmustest kõnelevad Jaan Treufeldt artiklis „Kuidas priius meile tuli“ (sündmused otse Vene revolutsiooni alguse järel), Arnold Schulbach artiklis „1917—18 aasta Narvas“ ja August Tõnurist kirjutises „Narva võimude vahetusel“, milles käsitletakse enamlaste taganemist ja sakslaste sissetulekut. Kahjuks on Pärnu sündmusi õige veidi riivatud Th. Pooli kirjutises „Väeteenistuses ja Pärnumaal“, kuna M. Juhkam on oma mälestistes „Viru maakonnaavalitsuses“ veidi enam puudutanud Rakvere sündmusi 1917. a. ja 1918. a. algul. Teiste linnade kohta puuduvad sellased kirjutised üldse. Kuivõrra niisugused kohalikkude sündmuste käsitlused siiski võivad tarvilikud olla, näitab ennemainitud Th. Pooli artikkel, milles antakse kujukas pilt Vene vägede taganemisest Pärnu-naalt Saksa okupatsiooni vägede eest ja samuti okupatsiooni algusaegadest. Haanja sündmusi enamlaste aegu ja okupatsiooni aja algusel riivab P. Norman fragmentis „Pikanimeline“ Haanjas“.

Erilist tähelepanu väärivad ka mitmete sõjaväelaste ülestähendised, nagu Theodor Kääriku „Rasformirowatj“, kindral Tõnissoni „Esimisest Eesti polgust“, kindral E. Põdderi „Eesti rahvuslised väeosad“, K. Rotschildi „Eesti väeosade loomine“, major Oskar Kurvitsi „Esimese Eesti polgu komitees“, A. Kuulmani „Sõdurina I Eesti polgus“ ja muidugi ka Peeter Kanni „Muhumaa operatsioon“, mis venelaste poolt oli ette võetud koguni mõttetult peaärakaotamise silmapilgul. Eestlaste kogumisest rahvuslikesse väeosadesse ja oma informat-

siooni-sõidust Stokholmi ja Kopenhaageni jutustab kindral A. Larka kirjutises „Kaks sõitu“.

Meie avalikkude tegelaste teotsemist Eesti iseseisvuse kasuks 1918. a. jaanuaris Peterburis, läbirääkimisi Vene asutava kogu rühmadega, esimesi suhteid Nõukogude valitsusega jälgib Jul. Seljamaa oma ülestähendistes „1918. a. jaanuar Peterburis“. Diplomaatilisi võitlusi Eesti iseseisvuse eest puudutab K. R. Pusta kirjutises „Eestile nime nõutamas (1918—1921)“. A. Jürgenstein annab oma mälestistes „Venelased ja sakslased“ märkmeid kolmest katsest Venemaal korda luua, millistest esimene oli Peterburi endiste duumasaadikute nõupidamine, teine Moskva riiklik nõupidamine ja kolmas väikerahvaste kongress Kiievis, millest ka Jürgenstein osa võttis. Sama artikli teine osa sisaldab mälestisi Saksa okupatsiooni ajast Tartus, puudutades siiski osalt üldestilisi momente: Balti ajakirjanikkude ringreisi Saksamaale ja osalt Tartu sündmusi ning olukordi, kusjuures autor jutustab Saksa võimude katsest mõjutada Eesti ajakirjandust ja kutsuda teda, autorit, „beiraadiks“. Tähelepanu väärivad ka prof. A. Piibu „Maapäeva seadused“, kus antud üksikasjalised andmed meie Maapäeva võimupiire ja ülesandeid kindlaksmääravate seaduste kujunemisest ja kirjeldatud tingimusi, millistes sündis nende seaduste väljatöötamine. Eesti iseseisvuse ajaloo mõtte tekkimise seisukohast on hinnatavad Kustas Kirschbaumi ülestähendised „Viiburi märgukiri“, millise autor ja teised esitasid vürst Lvovile, toleaegele Vene Ajutise Valitsuse peaministrile. Marta Lepa mälestised „Eesti sotsiaaldemokraatia sünd“ puudutavad mainitud partei sünniprotsessiga seotud momente.

Lõpuks ei saa mainimata jätta M. Martna „Katkendeid päeva- raamatust“. Neis leidub ülestähendisi ilmasõja ajalt, mil Martna viibis maapaos Lääne-Euroopas, siis Vene revolutsioonist ja Eesti välisdelegatsioonist teotsemise ajalt 1918. a. Huvitav lisa Jaan Poska isiku eluloole on antud fragmendis „Jaan Poska 1917—18“.

Sellele mälestistekogule on juurde lisatud mõned dokumendid ja nimelt protokollid Maapäeva kinnisest koosolekust Riia langemise järel ja hiljemini, Maapäeva vanematenõukogu ja parteide esindajate nõupidamisest Estoonas 31. det. 1917, edasi Eesti Ajutise Valitsuse Ringkiri nr. 1 (salajane). Täiesti tarvilikuna tundub ka Ed. Laamani poolt koostatud kronoloogia aastate 1917—1921 kohta.

Möödamannes olgu mainitud, et mõnevõrra väärtuslikku mälestistematarijali enamlaste ajast Tallinnas sisaldavad M. Morrissoni „Punane Tallinn“ a. 1920, ja J. Sõare „Enamlaste riigipöördekatse Tallinnas 1. detsembril 1924“, Tallinnas 1925, ja E Meose „Eesti tagavara pataljon 1917—1918 ja temaga ühenduses olevad sündmused“, Tartu 1928. Teadagi ilmub väärtuslikke memuaare aegajalt ka meie poliitilistes ajalehte-

des ja mitmesugustes ajakirjades. Eriti rikkaliku sisuga memuaaride mõttes olid meie ajalehtede ja ajakirjade Eesti Vabariigi 10 aastase juubeli numbrid. Eestkätt mainiksin siinkohal kohalikkude mälestiste mõttes „Pärnu Postimehe“ väga väärtuslikku tänavust juubelinumbrit, mis seda enam teretunud, et senini olid just Pärnu kohta käivad mälestised võrdlemisi hõredad. Advokat Hugo Kuusner jutustab ühes selles juubeli numbris leiduvas kirjutises drastiliselt, tuges sageli dokumentidele, kuidas okupatsioonivõimud temaga ümber käisid ja sellest, kuidas Eesti iseseisvuse manifest tema poolt osaliselt Pärnus ette loeti juba 23. veebruaril 1918.

Okupatsiooni aja ja sellele eelnenud enamluse aja kohta käib ka tolleaegse „Pärnu Postimehe“ toimetaja J. Järve kirjutis „Eesti Vabariigi loomispäevilt“. Notarius A. Hansschmidt on annud kirjutises „Kuhumina Eesti Vabariigi väljakuulutamise noteerisin“ üksikasjalise kujutise sellest, kuidas kohalikud enamlised võimud arreteerisid Pärnus Asutava Kogu valimiste puhul valimisnimekirjadesse ülesvõetud isikuid, kuidas neid Tallinna saadeti, kuidas nendega seal ümber käidi ja sealt edasi toimetati Peterburi vanglatesse, kust nad vabaks pääsesid okupatsiooni aja algusel. Enamlaste vägivaldset talitamist Pärnus jälgib mõnede huvitavate üksikasjade ülesmärkimisega J. Pajo kirjutises „Enamlaste võimupäevilt Pärnus“. Peale mainitud artiklite leidub selles numbris veel terve rida teisi, mis puutuvad 9. rügemendi osa vabadussõjas Pärnu Eesti pataljoni asutamisest ja tegevusest kuni selle likvideerimiseni sakslaste poolt 1918. a. jne. Sarnaseid väärtuslikke andmeid leiame ka teiste lehtede juubelinumbreist Tartu, Tallinna, Viljandi j. m. kohta. Eriiselt väärtuslikud on muidugi mälestised peasündmuste kohta, mis kirjutatud tolleaegsete juhtivate isikute poolt. Nende jälgimine on käesoleval korral ruumi nappuse tõttu siiski võimatu.

Üldiselt pilku tagasi heites võime konstateerida, et viimaseil aastail meie memuaarikirjandus on teinud edusamme, et on ilmunud rida väärtuslikke memuaare, mis pakuvad tähelepanuväärset lisa meie ajaloo uurimisele ärkamis- ja venestusaja, eriti aga Eesti riigi rajamise aastate kohta. Kuid ikkagi peame rõhutama, et palju on veel lünke, et puuduvad ülestähendised paljudest tähtsatest sündmuste-kompleksidest, eriti kohalikest. Need lüngad annavad end eriti tunda ajajärgu kohta alates teoorjuse lõpust kuni Vene revolutsioonini. Samuti paistab silma, et seni meil ei ole ilmunud mälestisi ega ülestähendisi realt silmapaistvalt Eesti avalikelt tegelasilt, nagu K. Pätsult, J. Teemandilt, kindral J. Laidonerilt j. t. Jäädes huviga ootama nende mälestiste ilmumist avaldame samuti lootust, et need avalikud tegelased, kes seni avaldanud nähtavasti ainult osa oma mälestistest, neid edaspidi veel täiendavad uute lisadega. Väga tarvilikud

oleks näit. mälestised kolonel Partsilt, kolonel Puskarilt, kolonel Kubbolt j. t. Tugevasti tuleks täiendada ka kohalikkude linnade ja maakondade kohta käivat memuaaride hulka, vähemalt alates Vene revolutsiooni lahtipuhkemisest kuni vabadussõja lõpuni.

Lõpuks olgu juurde lisatud mõni sõna ka memuaaride väljaandmise kohta. Kahjuks peab tunnistama, et enamikul seni väljaantud teostel puudub sisukord, mis asjaolu tunduvalt takistab nende kasutamist. Selles suhtes tuleb tulevikus kindlasti parandust nõuda. Samuti oleks soovitav, et memuaaride väljaandmisel nende redigeerijad peaks võimalikult silmas isikute, kohtade j. t. nimede kirjutamisel mingit kindlat printsiipi. Eriti peab selles suhtes järjekindlust nõudma sääraselt laiaulatuslikult ja sisuliselt väärtuslikult kogult, nagu seda on „Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt“. Oleks hea, kui võimalikult ikka tuuaks ka tekstis esinevate isikute eesnimed.

H. Sepp.

Varia.

Nagu me „Ajaloolise Ajakirja“ eelmise aastakäigu viimases numbris nimetasime, suri aasta tagasi, detsembrikuus 1926, ka meil tuttavaks saanud Rootsi sõjaajaloo-uurija komandörkapten Arnold Munthe. Nagu selles järelehüüdes mainitud, jäi tema suur töö „Karl XII och den ryska sjömakten“ (esimene osa ilm. 1924, teine 1925) pooleli. Enne surma oli M. siiski saanud töö kolmanda osa peaaegu valmis ja praegu on see järelejäädud käsikirja põhjal välja antud (Stokholm 1927).

Töö käsitleb Karl XII-nda aega alates Wiiburi vallutamisest 1710. a. kuni kuninga surmani a. 1718. See ajajärk on ju kõige raskem Karl XII-nda ajaloos ja seda on harilikult väga tumedas valgustuses nähtud ja väga tumedate värvidega kirjeldatud. Vähestele, vist ka ajaloolaste hulgas, on olnud selge, et Karl XII siiski omas teatavaid eeldusi, et neil aastail edukalt oma riiki kaitsta ja ka saada võrdlemisi häid tingimusi rahu sobitamiseks — kui ainult oleks neid eeldusi hästi ja edukalt kasutatud. Peaaegu terve Munthe töö peateesi moodustab väide, et ajaloolises kirjanduses üldse on tahetud ülehinnata Peeter Suure võimalusi ja Vene riigi võimu ja jällegi liiga madalalt arvestada kuningas Karl XII-nda väljavaateid Poltava lahingu ja Perevoločna kapitulatsiooni järele.

Autor tahab oma töö nüüd ilmunud kolmandas osas toonitada, kui suured tõesti olid Rootsi võimalused Karl XII-nda ajal — tänu Karl XI-nda korraldavale tööle ja iseäranis tema sõjaväekorraldusele. Kuningas Karl XII pingutas siiski liiga kaugele oma rahva kandejõudu ja lõplikult saabus ometi silmapilk, mil ei võidud enam kaugele minna. Munthe rõhutab neid ohvreid, mida Rootsi rahvas on kannud Karl XII-nda ajal, seda häda, mis lõplikult valitses igalpool, seda puudust, mis oli kuninga kangekaelse poliitika mõõdapääsematuks tagajärjeks. Teiseks juhib ta tähelepanu sellele, et Rootsil puudus sõjakõlvuline laevastik, kuna jällegi Peeter Suur oli peaaegu takistamata saanud oma laevastikku ehitada. Ka sellel laevastikul, mis Rootsil oli, puudus energiline, julge ja kohane ülemjuhataja. Kindraladmiral Hans Wachtmeister oli haiglane ja vana ega omanud küllalt julgust ja otsustamisjõudu teotsemiseks parajal ajal. Sellest üks näide. A. 1712 oleks Wachtmeister võinud hävitada Daani laevastiku, mis manövreeris Läänemere lõunaosades, kuid ta liiga suur kartlikkus ja mure transportlaevade pärast, millega ta vahest oleks pidanud riskeerima, ei lubanud tal küllalt energiliselt teosteda. Autor mõistab küllalt tõsiselt hukka Wachtmeisteri tegevuse ja kritiseerib tema ettevõtteid; meile näib, nagu oleks see vali kriitika tema poolt esitatud materjali põhjal siiski õigustatud. Niisama valjusti kui M. hindab sõjalaevastiku ülemjuhataja tegevust, niisama palju kiidab ta maavägede ülemjuhataja krahv

Magnus Stenbocki tegevust. Mõned osad praegu käsitledavast raamatust näivad nagu olevat kirjutatud Stenbocki auks ja kiituseks. Krahv Stenbock on see ideaalne kuju, mis on seisnud autori ees ja mis oleks pidanud igapidi eeskujuks olema teistele Rootsi sõdureile. Autor ei või vaikides mõelduda Karl XII-nda talitamisviisist, kes jättis krahv Stenbocki saatuse hooleks selle järel, kui ta oli vangistatud daanlaste poolt, ja ütleb, et kuninga teotsemisviis Stenbocki suhtes olevat kõige antipaatemaid jooni kuninga mõistatuslikus elus. — M. tööd, mis kirjutatud haruldaselt iseseisvalt, kuigi ka mõnevõrra subjektiivselt, võib lugeda kõige suurema huviga. Autori märkused Karl XII-nda isiku või tema sõjatakika iseloomustamiseks näivad olevat suuremalt osalt küll õigustatud. On näha, et ta ei ole kangelaskuninga pime austaja; ta toob halastamatult esile fakte ja jooni, mis ei ole kasulikud sellele kujule, mida Karl XII-ndast on tahetatud moodustada. On arvata, et Munthe töö, nii praegu ilmunud kui ka kaks varemini väljaantud osa, äratav Rootsimaal tugevat opositsiooni. On võimalik, et mõndagi hinnangut autori kolmeosalises töös peab natukene modifitseerima, on võimalik, et mõned arvustavad märkused on lausunud liiga suure kibedusega ja subjektiivsusega; siiski on kindel, et mitmed neist juhivad tähelepanu küsimustele, mis veel siiani jäänud otsustamata Karl XII-nda ajaloos või mis vajavad revideerimisele võtmist.

Endiste Rootsi piirprovintside — Baltimaade ja Soome — ajalooline pakub Munthe töö „Karl XII och den ryska sjömakten“ koguni palju huvitavaid vaatekohti ja huvitavaid materjali, mis asjaolu ka loomulik. Oli ju küsimus ülevõimu omandamisest Soome lahe rannikul terve võitluse keskseks küsimuseks. Peab ka tähendama, et autor ei vaatle seda jõukatsumist Karl XII-nda ja Peeter Suure vahel ainult Rootsi seisukohalt, ainult kitsalt silmas pidades Rootsi huve. Temale on selge, kui suurt osa on mänginud riigi piirprovintsid — Baltimaa ja Soome — Rootsi suurriigi loomisel, koostumisel ja kasvamisel ja kui palju tähendas Rootsile nende täielik või osaline kaotus. Autor on seejuures võrdlemisi erapooletu. Nende ridade kirjutaja ei ole siiski tema raamatut lugedes saanud tähelepanemata jätta mõnda mõtet, mis ka tahtmatult on meelde tulnud. Paistab, nagu ei oleks autor tähele pannud või tahtnud tähele panna seda fakti, et Suure Põhjasõja ajal Rootsi riik kõigest hoolimata suuremalt osalt on elanud ja üleväl püsinud piirprovintside kulul, nende kulul, mis lõplikult ka riigi päästmiseks ja eluhinnaks ohverdati. Kannatused olid suured ja küll rasked ka Rootsi emamaal; on täiesti selge, et neid siiski ei saa nende intensiivsusest ja sügavusest võrrelda nende kannatustega, mida piirprovintsid, Baltimaad ja Soome, pidid Suure Põhjasõja ajal läbi elama. Sellele oleks M. hästi kirjutatud ja mehelikus toonis esitatud raamatus võinud tähelepanu juhtida vähemalt nende jaoks, kes kuningas Karl XII-ndas näevad ainult suurepäraselt kangelaskuju.

A. R. C.

*

A. Piip, Rahvusvahelise õiguse süsteem, Tartu 1927, 373 lk. Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professori A. Piibu käesolev teos on määratud õpperaamatuks õigusteaduskonna üliõpilastele ja püüab Lääne-Euroopa ja Ameerika teadusmeeste vastavaid uuemaid rahvusvahelise õiguse käsiraamatuid täiendada mitmete, eriti meid, eestlasi, huvitavate probleemide üksikasjalisema käsitlemisega. Sellisena on see töö teretulnud lisa meie niikuinii hõredale kirjandusele sotsiaalteaduste alal ja täidab nähtavasti oma ülesande rahuldavalt. Ilma et hakkaks lähemalt hindama selle juriidilist külge, milleks me end ei saa pidada tarvilikul määral kompetendiks, peatuksime käesolevas mõne sõnaga prof. Piibu teose ajaloolisel osal. Autor rõhutab täie õigusega seda suurt tähtsust, mida omab üldine ajalugu rahvusvahelise õiguse uurimisel ja õppimisel (lk. 15, 21). Tundub aga siiski, et ta teose koostamisel ei ole küllaliselt tähelepanu pühendanud ajaloolisele küljele, millise asjaoluga vist küll tuleb seletada mitmeid ebatäpsusi, vigu ja eksimusi just sel alal. Nimetagem neist mõningaid.

Trükivigade hulka tulevad nähtavasti arvata säärased lapsused, nagu Bentam (lk. 66) pro Bentham, *Treuda Dei* (lk. 18) pro *Treuga Dei*, *occupatia bellica*, *occupatia pacifica* (lk. 24, 45) pro *occupatio* nagu see hiljemini õieti esineb (lk. 81, 165, 166), lause „ka Hispaania ja Austraalia olid suured tegurid rahvusvahelises elus“ (lk. 21), kusjuures loomulikult on mõeldud Austriat, j. m. Lk. 19 räägib autor Hugo Grotius'e tööst *De mare libero*, lk. 90 aga ütleb, et sama töö olevat kannud pealkirja *mare liberum* (mis ka õige). Kord (lk. 24) räägitakse, et Eesti võetud Rahvas-

teliitu 16. sept. 1921, teine kord (lk. 37, 45) nimetatakse vastuvõtu päevana 22. september 1921.

Ka daatumeis leiame rea eksimusi. Lk. 20 väidetakse, et Mõõgavendade ordu ühinenud Teutooni orduga aastal 1228, kuna see ühinemine tõepoolest toimus a. 1237. Lk. 22 räägitakse, et Püha liit olevat loodud Wiini kongressil. Tõeliselt pandi Pühale liidule alus Wiini kongressi lõppemise järel Pariisis 1815. a. septembris. Samal leheküljel väidab autor, et Ühisriikide president Monroe olevat oma kuulsad põhimõtted üles seadnud 2. veebruaril 1823. Tõepoolest tegi Monroe seda oma aastaläkituses, mis on dateeritud 2. detsembril 1823. Saksa-Austria-Itaalia kolmikliit ei asutatud mitte a. 1881, nagu autor lk. 23 ja 59 kõneleb, vaid vastav leping sõlmiti mais 1882. Vene-Prantsuse allians tekkinud kord (lk. 23) a. 1893, kord (lk. 59) a. 1892. Õigem oleks olnud selle alliansi kujunemine paigutada aastaisse 1891—1894, sest osutub raskeks selle asutamist siduda mingi ühe kindla daatumiga. Ungari mäss öeldakse lk. 37 1849. a. olnud olevat (pro 1848—1849). Nymwegeni rahu ei tehtud a. 1678, nagu lk. 109 mainitakse, vaid aastal 1679. Londoni konverents, kus arutati riikidevaheliste kokkulepete enneaegse lõpetamise võimalust, ei olnud a. 1870, nagu autor lk. 112 väidab: see astus kokku alles 17. jaanuaril 1871. Eesti Päästekomitee asutamise ajana mainitakse lk. 43 19. jaan. 1918 pro 19. veebr. 1918. Lk. 41 dateeritakse Eesti omavalitsuse seaduse kinnitust uue kalendri järgi -- 12. IV. 1917; see võib arusaamatust tekitada, sest autor toob mujal vana kalendri maksvuse ajal toimunud sündmused mõnikord vana kalendri järgi. Igatahes oleks vaja olnud ikka ära tähendada, kumba kalendrit antud juhul mõeldud.

Teistest sisulistest eksimustest mainigem mõningaid näitena. Lk. 18 väidetakse ekslikult, nagu oleks ka Narva linn Hansa liidu liige olnud. Lk. 104 mainib autor, et 1575. a. olevat läbirääkimisi peetud vene tsaari Ivan Julma ja Rootsi kuninga Karl XI vahel. Tõepoolest valitses aga kuningas Karl XI sada aastat hiljemini ja Rootsi kuningaks mainitud aastal oli Johan III. Jääb tumedaks, mis mõtleb autor lk. 20, väites, et „Pletenberg löi ühendatud Livonia ehk Lieflandi, mis haaras oma alla Eesti ja Läti territooriumi.“ Ordumeister Plettenbergist on küll teada, et tema endale hankis Saksa riigivürsti nime ja et tema ajal Saksa ordu kõrgemeister loobus kõigist Saksa ordu õigusist Harju- ja Virumaa peale. Kuid nende asjaolude tõttu ei toimunud Baltimaade riiklikus seisundis tegelikult kuigi suuri muutusi ja maa jäi endiselt killustatuks mitme kohaliku võimu vahel (mida vist küll kohane pole prof. Piibu eeskujul „riikideks“ kutsuda). Vaevalt saab ka seda õigeaks pidada, kui autor (lk 20), tuges dr. J. Luiga hüpoteesidele, väidab, nagu oleks Eestis enne sakslaste tulekut riiklik kord olnud „kõrgel järjel“ ja riigi mõiste kui ka üldhuvide äratundmine „küllalt arenenud“. Oleks küll kohasem olnud, kui säärases õpperaamatu iseloomuga teoses, nagu käesolev, ei rutataks teadusliku tööna esitama mõningaid julgeid oletusi, mis veel seisavad küsimusmärgi all. Jõuavad ju meie vana iseseisvuse aja riikliku korralduse suhtes ka meie oma teaduslikult ettevaatlikumad uurijad (näit. H. Moora töös „Eestlaste kultuur muistisel iseseisvus-ajal“, lk. 69—71), kellele siiski ei saa kuidagi ette heita patriotismi puudust, hoopis tagasihoidlikumale ja kainemaile seisukohtadele. Viimaseid oleks ka prof. Piip omas teoses pidanud rohkem arvestama, kui ta seda teinud.

Eriti selgusetuks ja konseptiivseks osutub Euroopa rahvusvaheliste suhete kirjeldus uuel ajal (lk. 21 ja järgm.). Mõned osad jäävad siin täiesti arusaamatuks ega suuda lugejale asja kohta anda mingit pilti. Näitena selle kohta esitaksin ainult ühe koha. „Algab Prantsuse ja Preisi vahel tasakaalustamine. 1748. a. Aacheni rahu lõpetab konflikti, mille järele igäüks võidetud maad tagasi annab; ainult Sileesia jääb Saksamaale“. Selle katke najal ei saa loomulikult mingisugust ülevaadet Euroopa välispoliitiliste olude kohta XVIII sajandi keskpaigu, sest 1) siin ei mainita üldse tähtsat osa etendanud Preisi-Austria vastolu, 2) jääb tumedaks, kellele Sileesia, Austria pärandussõja peamine võitlusobjekt, enne kuulus ja kelle omanduseks ta sai Aacheni rahu järgi („Saksamaale“ ei saanud ta jääda, sest säärast riiki tol ajal polnud!), 3) ei selgu kõige vähemalgi määral, milles seisib „Prantsuse ja Preisi vahel tasakaalustamine“ ja millised olid Preisi-Prantsuse tõelised suhted sel ajajärgul jne. Ka mõnes teises kohas kannatab esitus liigse konseptiivsuse all. Lk. 23 räägitakse meie maa Vene võimu alla saamisest, kõneldes: „1710. a. sõlmiti seisuste ja linna esindajate ning Vene vahel leping, n. n. Accord Puncten“. Siin jääb tumedaks, missugust linna autor mõtleb. Nähtavasti peab ta silmas Tallinnat, sest ta nimetab lepingu sõlmijana kindral Bauerit, kes toimis Tallinna all. Kuid siis oleks pidanud juurde lisama, et Liivimaa alla kuuluva

Lõuna-Eesti suhtes vastav kokkulepe sõlmiti Riia kapituleerimisel ja et siin tegev oli teine kindral — Šeremetjev.

Ka mitmed teised autori väited ja hinnangud ajalooliste nähtuste kohta ei taha hästi paika pidada. Näit. on küsitav, kas paavsti võim oli tõepoolest alles Bonifaatsius VIII ajal oma haripunktil ja alles pärast seda hakkas langema (lk. 18). Tuleb ju mainitud paavsti pidada poliitilises elus vilumatuks fanaatikuks, kelle suurtele võimuihadele kaugeltki ei vastanud toleaeagne tegelik poliitiline seisukord Lääne-Euroopas ja kes võitluses kirikuriigi tugevnenud aristokraatiaga kui ka tol ajal kujunevate rahvusriikidega, eriti Prantsuse kuningavõimuga, osutus hoopis jõuetumaks oma suurist eelkäijaist. Ka ei ole täiesti õige väide, nagu oleks Eesti XVII sajandil Rootsiiga ühendatud (lk. 23), sest Põhja-Eesti läks Rootsi alla juba XVI sajandi teisel poolel.

Sääraseid väiksemaid ebatäpsusi võib prof. Piibu töös leida mitmel pool. Sellest on seda enam kahju, et töö on mõeldud õpperaamatuna, milliselt tuleb loomulikult nõuda võimalikult suurt täpsust ja selgust.

P. T.

Õiendus.

„Ajaloolises Ajakirjas“ 1927, nr. 4, lk. 214, 4. rida ülevalt tuleb lugeda „Quiste“ pro „Zwiste“.

Toimetuse märkus.

Trükitööliste streigi tõttu on käesoleva numbri ilmumine viibinud, mida lugejaid palume lahkesti vabandada. Järgmine number ilmub, niipea kui trükiolud lubavad, loodetavasti juunikuus.

PL 743 1, 28, 7

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub loodetavasti juunikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbraid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada, 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.